

ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ*

ΥΠΟ
ΜΕΓΑ Λ. ΦΑΡΑΝΤΟΥ

ε'. 'Υλισμός και 'Αθεΐα

Διὰ τὰ κατανόησομεν τὸ πρόβλημα τῆς 'Αθεΐας εἰς τὸν 'Υλισμόν, ὅπως ἐτέθη καὶ ἐξεφράσθη, κυρίως, τοῦτο διὰ τῶν Feuerbach, Engels, Marx καὶ Lenin, θὰ πρέπει νὰ λεχθῶν τινα περὶ αὐτοῦ τοῦ *διαλεκτικοῦ, φυσικο-ιστορικοῦ 'Υλισμοῦ*, —ταῦτα δὲ ἀντιλοῦμεν, πρωτίστως, ἐκ τῶν ἐπισήμων ὑπὸ τῆς Κομμουνιστικῆς ιδεολογίας ἐκδεδομένων ἔργων¹.

Ὁ φιλοσοφικὸς Μαρξισμὸς ἀντιστρέφει, βασικῶς, τὸ Νοητικὸν διάγραμμα τοῦ Hegel, τοποθετῶν εἰς τὴν θέσιν τοῦ Πνεύματος ('Ιδεαλισμὸς) τὴν 'Υλιν ('Υλισμὸς), πάντα δὲ τὰ λοιπὰ ἐξελίσσονται καὶ κατανοοῦνται ἀντιστοίχως. Ἡ 'Υλη εἶναι ἐδῶ τὸ Ἐν καὶ τὸ Πάν, προικισμένη μὲ ὅλας τὰς ιδιότητας τοῦ Θείου, ἀλλὰ καὶ τοῦ σχετικοῦ, τοῦ ἀφθάρτου καὶ τοῦ φθαρτοῦ, τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πεπερασμένου. Ἦτοι: ἐν Ἀπόλυτον ἀντικαθιστᾶ ἐν ἄλλο, ὑπὸ μόνην τὴν διαφορὰν, ὑπὸ ἄλλο ὄνομα² δὲν λέγεται, πλέον, Πνεῦμα, Θεὸς κ.λπ., ἀλλὰ 'Υλη (Materie)².

* Συνέχεια ἐκ: Θεολογία (1994), 517 ἔξ.

1. *Dialektischer und historischer Materialismus*, ἐκδοθ. ὑπὸ F. Fiedler κ.ἄ (Berlin 1975²), —αἱ εἰς τὸ κείμενον παρατιθέμεναι σελίδες ἐκ τοῦ ἔργου τούτου γίνονται μὲ τὴν πρόταξιν τοῦ M ἢ καὶ ἄνευ αὐτοῦ. *Grundlagen des historischen Materialismus*, ἐκδ. ὑπὸ E. Hahn κ.ἄ. (Berlin 1976), —εἰς τὸ κείμενον παραπέμπεται μὲ τὴν ἐνδειξιν G.

2. Ὁ μαρξιστὴς φιλόσοφος A. Deborin ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα περὶ σχέσεων καὶ διαφορῶν μεταξὺ Hegel καὶ διαλεκτικοῦ 'Υλισμοῦ: «Ἡ ὑλιστικὴ Διαλεκτικὴ σχετίζεται, λογικῶς καὶ ιστορικῶς, ἀμέσως πρὸς τὴν Ἑγελιανὴν Διαλεκτικὴν, ὡς ἡ συνέχισις καὶ περαιτέρω ἀνάπτυξις αὐτῆς ἐπὶ μᾶς ἄλλης, ποιητικῆς, βάσεως, ὑποβληθεῖσαν ὑπὸ τῶν Marx καὶ Engels εἰς μίαν βαθυτόχαστον ἐπεξεργασίαν ἐπὶ τῶν βάσεων τοῦ 'Υλισμοῦ... Δι' ἡμᾶς ἔχει σημασίαν νὰ τονισθῆ, ὅτι αἱ βασικαὶ γραμμαὶ τῆς Ἑγελιανῆς Λογικῆς ἐτέθησαν ὀρθῶς». Καὶ αἱ διαφοραὶ: Ὅμως ὁ Hegel κατανοεῖ τὸ Γίγνεσθαι «ὡς καθαρῶς Λογικὴν διαδικασίαν διὰ μεταβάσεως τῶν Κατηγοριῶν εἰς ἄλλο ὡς Λογικῶν οὐσιῶν... Εἰς τὸν Hegel ἔχουν αἱ Κατηγορίαι, ὡς νόμοι τοῦ Σκέπτεσθαι, σαφῶς πρωταρχικὸν (a priori) χαρακτῆρα καὶ ἐπιβάλλονται, ὄντως, ἐπὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ιστορίας... Ἡμεῖς, οἱ 'Υλισταί, ὅμως ἀντιλοῦμεν, συνειδητῶς, τοὺς νόμους τῆς Διαλεκτι-

Ὁ φυσικο-ἱστορικὸς Ὑλισμὸς θεωρεῖ τὴν Ὑλὴν ὡς τὸ Ἀπόλυτον καὶ ἀποδίδει εἰς αὐτὴν ἀντιστοιχοῦς ιδιότητες. Οὕτως: «Ἡ Ὑλὴ εἶναι τὸ πρωταρχικόν» (113), «ἡ μόνη πραγματικότης» (117), «ἄκτιστος καὶ ἄφθαρτος»: «δὲν προῆλθεν ἐκ τοῦ Ἐνός» καὶ δὲν ἐπιστρέφει εἰς τὸ Ἐνόν» (124)· αὕτη εἶναι «ἀνεξάντλητος εἰς πολυμορφίαν καὶ ἀπειρίαν... ιδιοτήτων, συναφειῶν καὶ ἀλληλεπιδράσεων συνόλου τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητος», «πεπερασμένον καὶ ἄπειρον» (136. 137), ζωὴ ὡς αὐτο-κίνησις: «Ἡ ὑλικὴ κίνησις εἶναι αὐτο-κίνησις τῆς Ὑλῆς» (126), καί, συνάμα, ἡρεμία: «Ἡ ἀντικειμενικὴ ἐνότης Ὑλῆς καὶ κινήσεως ἐμπεριέχει καὶ τὴν στιγμὴν τῆς ἡρεμίας» (127). «Ἡ διαλεκτικὴ ἐνότης κινήσεως καὶ ἡρεμίας ἀποτελεῖ μίαν Στιγμὴν (Moment) τῆς αὐτο-κινήσεως καὶ αὐτο-εξελιξεως τῆς Ὑλῆς» (128). Ἡ ὑλικὴ αὕτη κίνησις καὶ «ἐναλλαγὴ εἶναι οὐχὶ μηχανικὴ» (125), ἀλλὰ τελο-λογικὴ: μὲ πνεῦμα καὶ μὲ νόημα πρὸς ὠρισμένον σκοπὸν· «μία κίνησις, καθ' ἣν, μὲ βᾶσιν τὸ παλαιόν, προκύπτει νέον, τὸ κατώτερον ἀντικαθίσταται διὰ τοῦ ἀνωτέρου, τὸ ἀπλοῦν διὰ τοῦ συνθέτου, — αὐτὸ δὲ εἶναι ἡ ἐξέλιξις. Κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἐξελίξεως προάγεται ἐκ τῆς ἀνοργάνου Ὑλῆς ὀργανικὴ, μὲ ἰδίαν, ὑψηλοτέρας, μορφᾶς κινήσεως» (125). «Ὅλαι αἱ ὑλικαὶ πρόοδοι συντελοῦνται εἰς ὠρισμένην ἀλληλουχίαν, διαφοροποιοῦνται, ... χρονικῶς καὶ τοπικῶς, διὰ τὸ ἐπανέλθουν εἰς μίαν ἀχώριστον, ὀργανικὴν, συνάφειαν» (132). Ἡ Ὑλὴ κατανοεῖται, ἐδῶ, ὡς τὸ φέρον ἐν ἑαυτῷ ὅλας τὰς ιδιότητας καὶ τὰ «στρώματα» τοῦ Πραγματικοῦ: τοῦ ἀνοργάνου, ὀργανικοῦ ἢ ζωῆς, τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ, ἤτοι ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τοῦ Ὑλο-Ζωῆσμου τῶν Ἑλλήνων, προσωκρατικῶν, φιλοσόφων³.

κῆς ἐκ τῆς πραγματικῆς φύσεως καὶ ἱστορίας. Διὰ τὸν Hegel εἶναι φύσις καὶ ἱστορία ἐφηρμοσμένη Λογικὴ. Διὰ τοὺς Ὑλιστάς, ὅμως, ἄλλως ἔχει τὸ πράγμα: Αἱ Κατηγορίαι εἶναι ἀφαιρέσεις, ιδεώδεις ἐκφράσεις, πραγματικῶν σχέσεων... Ἦτοι: ἡμεῖς θέτομεν εἰς τὴν θέσιν τῆς αὐτο-εξελιξεως τῆς Ἰδέας τὴν αὐτο-εξέλιξιν τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, καὶ εἰς τὴν θέσιν τῶν Λογικῶν μεταβάσεων τὰς πραγματικὰς μεταβάσεις κατὰ τὴν διαδικασίαν τοῦ ἐξελικτικοῦ γίνεσθαι. Εἰς τὸν Hegel ἔχομεν δηλ... μίαν ἀφηρημένην θεωρίαν τῆς Διαλεκτικῆς» (*Hegel und der dialektische Materialismus*, ἐν: *Die Sowjetphilosophie*, ἐκδ. ὑπὸ W. Goerdts (1967), 88 ἐξ.).

3. Ὁ νεο-μαρξιστῆς φιλόσοφος E. Bloch ἀπορρίπτει τὰς ἀπόψεις ταύτας τοῦ «παλαιοῦ», «φυσικοῦ», «μηχανικοῦ» Ὑλισμοῦ ὡς ἀπραχαιωμένας καὶ τοῦτο, διότι δὲν ἀνταποκρίνονται εἰς τὰ δεδομένα τῆς Ἀνθρωπίνης ἱστορίας καὶ κοινωνίας καὶ εἰς τὰς ψυχο-πνευματικὰς δυνάμεις, ποὺ προσδιορίζουν αὐτήν: «Ἡ Ὑλὴ τῆς ἱστορίας εἶναι ὁ Ἀνθρώπος, — κατ' οὐδένα δὲ τρόπον μηχανικὴ ἢ μαθηματικὴ οὐσία» (307). «Οὕτως ὑπεισέρχεται ἐν τελείῳ νέον... ὑποκατάστατον τοῦ Ὑλισμοῦ ἐπὶ τοῦ πεδίου: τὸ ὑποκατάστατον τῆς Ἀνθρωπίνης κινήσεως, τῆς Ἀνθρωπίνης δραστηριότητος» (308). Παρὰ ταῦτα παραμένει ἡ βασικὴ θέσις τοῦ Ὑλισμοῦ: «Ζωὴ καὶ Σκέψεις εἶναι μορφᾶι κινή-

Ὁ Ὑλισμὸς προσδιορίζει οὐχὶ μόνον τὸ Φυσικὸν (διαλεκτικὸς), ἀλλὰ καὶ τὸ *κοινωνικο-ιστορικὸν* (ιστορικὸς) γίνεσθαι. «Διαλεκτικὸς καὶ ἱστορικὸς Ὑλισμὸς σχετίζονται πρὸς ἀλλήλα, ὅπως τὸ Γενικὸν πρὸς τὸ Εἰδικόν» (G 33). Ἡ μεταξὺ «*Φύσεως*» καὶ «*Κοινωνίας*» διαφορὰ ὀρίζεται ὡς ἀκολούθως: «ἀμφότερα εἶναι δύο περιοχαὶ τοῦ ἐνιαίου ὑλικοῦ κόσμου», ἀλλ' ἡ μὲν «*Φύσις*» συνιστᾷ «τὴν ἀσυνειδήτως ἐξελισσομένην περιοχὴν, τὴν ὑπάρχουσαν ὡς Ἀντικείμενον μόνον», ἡ δὲ «*Κοινωνία*» «τὴν διὰ τῆς ἱστορικῆς δράσεως τοῦ Ἀνθρώπου πραγματουμένην περιοχὴν, ἣτις ὑφίσταται οὐχὶ μόνον ὡς Ἀντικείμενον, ἀλλὰ, συγχρόνως, καὶ ὑποκειμενικῶς, ὡς Ὑποκείμενον, – τοῦτο δὲ καθιστᾷ τὸν λοιπὸν, ὑλικὸν, κόσμον ἀντικείμενον τῆς ἑαυτοῦ δράσεως». Καὶ ἐδῶ, ὅμως, «ἐκλαμβάνεται ἡ Κοινωνία, ὑπὸ τῆς μαρξιστο-λενινιστικῆς Φιλοσοφίας, ὡς ἡ *ὑψίστη μορφή κινήσεως τῆς Ὑλης*» (G 88.89)

Τέλος καὶ τὸ «πνεῦμα», ἡ *Συνείδησις*, τοῦ ἀνθρώπου εἶναι προῖον καὶ ἐκδήλωσις τῆς Ὑλης. «Ἡ Ὑλη εἶναι τὸ πρωταρχικόν, τὸ ἀνεξαρτήτως τῆς Συνειδήσεως ὑπάρχον· εἰς ἀντίθεσιν δὲ πρὸς ταύτην εἶναι ἡ Συνείδησις τὸ παράγωγον, τὸ δευτερεῦον» (M 113). «Ἡ Συνείδησις εἶναι καρπὸς καὶ λειτουργία τῆς Ὑλης καὶ ἡ ὑψίστη μορφή ἀντικατοπτρισμοῦ τῆς πραγματικότητος» (145)· εἶναι «ιδιότης τῆς Ὑλης», «μία λειτουργία τοῦ ἀνθρωπίνου ἐγκεφάλου» (146). «Ἡ Συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐν προῖον αὐτο-εξελιξέως τῆς Ὑλης» (140). «Ἡ βιολογικὴ ἐξέλιξις τοῦ σώματος τοῦ ἐν τῷ γίνεσθαι ἀνθρώπου, ἰδίως δὲ τοῦ ἐγκεφάλου, ἐδημιούργησε, λοιπὸν, τὰς φυσικὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν προέλευσιν τῆς Συνειδήσεως, τοῦ Σκέπτεσθαι καὶ τῆς ἀνθρωπίνης γλώσσης, μὲ τὸ νὰ προαγάγει ἐν Ὄργανον, κατάλληλον πρὸς πρόσληψιν καὶ ἐπεξεργασίαν ἐνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ πληροφοριῶν» (G 101). Τέλος δὲ «ἡ Συνείδησις, καὶ εἰς τὸν ἱστορι-

σεως μιᾶς ἀνωτέρας, ποιοτικῆς, Ὑλης, καὶ τὸ Πνεῦμα εἶναι οὐχὶ κἀπὶ τὸ τελείως νέον, ἢ δυαρχικῶς Ἀντι-Κείμενον, ἀλλ' ἡ ὑψίστη ἀνθσις' αὐτῶν» (308). Διὰ τῆς θεωρίας, ὅμως, ταύτης παραμένουν πλεῖστα ὅσα ἐρωτήματα ἀναπάντητα καὶ ἄλυτα: «τὸ ἄλλα ἐκ τοῦ μηχανικοῦ εἰς τὸ ὀργανικόν» (308), «ἡ μεταποίησις τοῦ ποσοτικοῦ τῆς ὕλης εἰς τὸ ποιοτικὸν καὶ εἰς τὰς ἀνωτέρας μορφὰς κινήσεως» (310), «τὸ διαλεκτικὸν ἄλλα ἐκ τοῦ Ἀτόμου εἰς τὸ Κύτταρον καὶ ἐκ τοῦ φυσικοῦ Quantum πρὸς τὸ ὀργανικὸν Quale,... καὶ, κυρίως: ἐκ τοῦ Κυττάρου πρὸς τὸ Νοεῖν, καὶ ἐξ ἐνὸς ὀργανικοῦ Quantum πρὸς ἐν ψυχικῶς αὐτοσυνειδήτην Quale, καὶ τελικῶς,... τὸ ἄλλα ἐκ τοῦ Ὄργανικοῦ πρὸς τὴν Συνείδησιν» (311-312), ἢ μὲ ἄλλα λόγια: «ἡ μετάβασις ἐκ τοῦ βασιλείου τῆς Ἀναγκαϊότητος εἰς τὸ βασιλεῖον τῆς Ἐλευθερίας», δεδομένα τὰ ὅποια ἦσαν «εἰς τὸν μηχανικὸν Ὑλισμὸν τυφλῶς ἀναγκαῖα», ἀλλὰ καὶ αὐτονόητα (314' *Das Materialismusproblem*, 1972).

κόν προσδιορισμόν της, εκφαίνεται ως μία μορφή άντικατοπτρισμού τής κοινωνικής ζωής» (161).

Ἡ μαρξιστική Φιλοσοφία ὀρίζει τὸ ἀνωτέρω σύστημα ὡς «ύλιστικόν Μονισμόν»: «Κάθε φιλοσοφική ἔννοια, θεωροῦσα τὸν Κόσμον ὡς ἐν ἐνιαῖον Ὅλον, χαρακτηρίζεται ὡς Μονισμὸς. Θεωροῦνται δὲ ὅλα τὰ ὄντα καὶ τὰ φαινόμενα ὡς αὐτο-κινουμένη Ὑλη, καὶ εἰδικώτερον, ἀφορμᾶται τις ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἐνότης τοῦ Κόσμου ὑφίσταται εἰς τὴν ὑλιστικότητά του, τότε πρόκειται περὶ τοῦ ὑλιστικοῦ Μονισμοῦ. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ δὲ ταύτῃ εἶναι ὁ διαλεκτικὸς καὶ ὁ ἱστορικὸς Ὑλισμὸς ὑλιστικὸς Μονισμὸς. Ὁ ὑλιστικὸς Μονισμὸς σημαίνει ὅτι, ἐκτὸς τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, δὲν ὑπάρχει, εἰσέτι, εἷς ἕτερος ἄυλος κόσμος, μία θεία πραγματικότης ἢ εἷς κόσμος τοῦ ὑπερτάτου Λόγου. Ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὴν ἐπιστήμην ἰσχυρίζεται ὁ ὑλιστικὸς Μονισμὸς, ὅτι ὁ Ἐθεὸς εἶναι οὐχὶ ἀντικείμενον ἐπιστημονικῆς ἐνασχολήσεως, ἀλλὰ προῖδον θρησκευτικῆς πίστεως» (139).

«Τὸ ἴδιον τῆς Θρησκευτικῆς Συνειδήσεως εἶναι ἡ πίστις εἰς τὸ Ὑπερ-Φυσικόν», τοῦτο δὲ οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ «φυσικαί, γήϊναι, δυνάμεις,... ἐν τῇ φύσει καὶ τῇ κοινωνίᾳ, αἵτινες καταπιέζουν τὸν ἄνθρωπον καὶ καταδυναστεύουν τὴν καθ' ἡμέραν ζωὴν του,... καὶ προσλαμβάνουν τὴν μορφήν ὑπερ-φυσικῶν καὶ ὑπερ-γῆϊνων δυνάμεων, διὰ νὰ ἀποκτήσουν, περαιτέρω, αὐτὰ κυριαρχικὴν αὐτοτέλειαν ἐναντι τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσεως». Ἀκριβῶς δὲ τὸ «σχῆμα» τοῦτο «ἀντανακλάται εἰς τὴν Συνείδησιν τῶν ἀνθρώπων ὡς φαντασία καὶ ψευδαἰσθησις», ἤτοι ὡς πίστις εἰς ὑπερφυσικὰ ὄντα, ἐκδηλουμένη ὡς «λύσις» τῶν ἀντιξοοτήτων καὶ ὡς ἱκανοποίησις τῶν ἀναγκῶν, ἤτοι ἔχει μίαν ἴαρηγορητικὴν λειτουργίαν», ἐνῶ, ἀντιθέτως, «εἰς τὴν σοσιαλοῖστορικὴν πρᾶξιν,... χάνει, τελείως, τὸ ἔδαφός της ἢ ψευδαισθητικὴ, φανταστικὴ, παράστασις ἐξαρτήσεως τῆς γῆϊνης ζωῆς ἐκ τοῦ Ὑπερφυσικοῦ καὶ ἀντικαθίσταται μὲ τὴν ἐπιστημονικὴν κοσμο-θεωρίαν» (G 697-699). Λοιπόν, «Θρησκεία καὶ ἐπιστήμη δὲν συμβιβάζονται. Atheismus, διαλεκτικὸς Ὑλισμὸς καὶ ἐπὶ μέρους ἐπιστήμαι συγκροτοῦν ἐν ὀργανικὸν ὄλον» (M 143.144). Παρὰ τὴν ἐντατικὴν «διαφώτισιν» καὶ τὰς ἀνατρεπτικὰς κοινωνικὰς ἀλλαγὰς, τὰς ὁποίας ἐπέφευρεν ὁ μαρξιστικὸς Σοσιαλισμὸς εἰς τὸν χῶρον του, δὲν ἠδυνήθη, ὅμως, νὰ ἐξαλείψει τὴν Θρησκείαν ἐκ τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, διὸ καί, τὴν ἀνάγκην φιλοτιμίαν ποιούμενος, ἐπεζήτη χειρὰ βοθείας ἐκ μέρους καὶ τῶν Θρησκευόντων: «Οἱ Μαρξισταί,... θεωροῦν τὴν Θρησκευτικότητα οὐχὶ ὡς ἐμπόδιον διὰ τὴν σύμπραξιν τῶν Πιστῶν εἰς τὴν ἐπαναστατικὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Σοσιαλισμοῦ» (G 968). Πῶς, ὅμως, ἀφοῦ πρόκειται περὶ «διεφθαρμένων» Ἀτόμων;

Τοῦτο εἶναι, περίπου, τὸ διάγραμμα τῆς ὑλιστικῆς φιλοσοφίας τοῦ Μαρξισμού, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐπισήμων βιβλίων αὐτοῦ, μὲ ἀπόβλεψιν, βεβαίως, καὶ πρὸς τὰς τάσεις τῆς ἡμετέρας ἐργασίας. Ἡ ὑλιστικὴ αὕτη θεώρησις τοῦ Κόσμου ὑπὸ τοῦ Μαρξισμού συνιστᾷ, ἀπλῶς, μίαν φιλοσοφικὴν θεωρίαν, — οὐδὲν πλέον καὶ οὐδὲν ἔλαττον. Καὶ μία — οἰαδήποτε — φιλοσοφικὴ θεωρία περιέχει μὲν πολλὰ θετικὰ στοιχεῖα γνώσεως καὶ ἀληθείας, ἀλλ' οὐδέποτε εἶναι ἡ γνώσις καὶ ἡ ἀλήθεια καθ' αὐτήν. Ὁ Karl Popper εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις συνέβαλε τὰ μέγιστα, ὡς γνωστόν, εἰς τὴν βαθυτέραν κατανόησιν τῶν πάσης φύσεως θεωριῶν — Φιλοσοφίας, Φυσικῆς, Βιολογίας κ.λπ. —, διὰ τῆς γνωστῆς «*κριτικῆς Μεθόδου*» του, διὰ τῆς ὁποίας ἐσχητικοποίησε, τελειοδίκως, τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν ἀξιοπιστίαν αὐτῶν, καταλήξας: «Οὐδεὶς δρόμος ὀδηγεῖ ἐκ γεγονότων τινῶν εἰς νόμους τινάς. Ὅτι ὀνομάζομεν Ἰνόμους», εἶναι ὑποθέσεις, δομημένοι εἰς συστήματα θεωριῶν... Οὐδεμία Θεωρία ἔμπορεῖ νὰ ἐκληφθῆι ὡς ἀπολύτως ἀσφαλῆς... Οὐδεμία ἐπιστημονικὴ Θεωρία εἶναι ἱερὰ καὶ ἀπαραβίαστος... Εἰς οὐδεμίαν Θεωρίαν ἔμπορεῖ νὰ ἐπιδικασθῆι τὸ τελεσιδικον... Ἡ Ἐπιστήμη διδάσκεται... ἐκ τῆς ἐμπειρίας καὶ ἐκ τῶν πλανῶν της... Οὐχὶ δὲ διὰ τὴν ἀνακάλυψιν ἀπολύτως ἀσφαλῶν Θεωριῶν ἐργάζεται ὁ ἐπιστήμων, ἀλλὰ... διὰ τὴν διάψευσιν τῶν ὑφισταμένων Θεωριῶν». «Οὐδεμία ἐγγύησις ὑπάρχει, ὅτι γίνεται πρόοδος πρὸς καλυτέρας θεωρίας»⁴.

Ὁ μαρξιστικὸς Ὑλισμὸς εἶναι, λοιπόν, μία Θεωρία: ἐν δογματικόν, φιλοσοφικόν, σύστημα, τοῦ ὁποίου αἱ ιδέαι ἀνήκουν, βασικῶς, εἰς τὸν 19ον αἰῶνα, μὲ κυρίαν ἐκείνην τῆς προόδου τοῦ φυσικο-ἱστορικοῦ γίγνεσθαι ἐκ τῶν κατωτέρων, φυσικῶν καὶ κοινωνικῶν μορφῶν, πρὸς ὑψηλοτέρας καὶ τελειότερας, — μία πίστις, ἣτις διεψεύσθη, ἤδη, μὲ τὴν κατάρρευσιν τοῦ ἱστορικοῦ Σοσιαλισμοῦ, ὅστις ἐθεωρεῖτο ὡς κοινωνία ἀνωτέρας μορφῆς ἔναντι ἐκείνης, — τῆς «προ-γενεστέρας» —, τοῦ Καπιταλισμοῦ. Κυρίως, ὅμως, ὑπέστησαν καίριον πλήγμα αἱ ιδέαι τοῦ ὑπὸ τῆς Φυσικῆς ἐπιστήμης, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ. καὶ ἀκολούθως, διὰ τῶν διαφόρων Θεωριῶν Σχετικότητος, Κβάντων, Πιθανοτήτων κ.λπ., ὅτε διεπιστώθη, ὅτι ἡ Ὑλὴ δὲν ἀποτελεῖ «ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα» (119 κ.ά.), ὅπως ὑποστηρίζει ὁ μαρξιστικὸς Ὑλισμὸς, ἥτοι διαπιστουμένην, ἐπιστημονικῶς, «ὑπαρκτὴν» ὄντοτητα, ἀφοῦ ὁ μικρόκοσμος δὲν ἔχει, πλέον, τὸν χαρακτῆρα τῶν Ἀτόμων

4. K. R. Popper, *Objektive Erkenntnis* (1993), 16.17· K. R. Popper, *Naturgesetze und theoretische Systeme*, ἐν: *Die Philosophie des 20. Jahrhunderts*, ἐκδ. ὑπὸ V. Spierling (1991⁴), 389-391.

της παλαιᾶς Φυσικῆς, ἤτοι τῶν «ἀτμήτων» Μονάδων, καὶ ἐγένετο ἀποδεκτὴ, ἐν γένει, ἢ ἐξίσωσις: Ὑλη=Ἐνέργεια, καὶ Ἐνέργεια=Ὑλη⁵. Ἐνώπιον τῶν δυσχερειῶν τούτων καὶ πλήθους ἄλλων, συναφῶν, εὐρεθεῖς ὁ Μαρξισμὸς, ἠναγκάσθη νὰ τροποποιήσῃ τὴν περὶ Ὑλης ἔννοιάν του, ὀρίσας: «Ἡ ἔννοια τῆς Ὑλης εἶναι ἔννοια *Φιλοσοφικὴ καὶ οὐχὶ Φυσικο-Επιστημονικὴ*» (120), –οὕτω δὲ κατέστησε τὴν Ὑλην καὶ τὸν Ὑλισμὸν του ἀπρόσβλητον (immun), ἐξ ἐπόψεως ἐπιστημονικῆς κριτικῆς, ἐπαληθεύσεως δηλ. ἢ διαψεύσεως. Ἡ ἔννοια «Ὑλη» προσέλαβεν εἰς αὐτὸν Φιλοσοφικόν, τ.ἔ. μετα-Φυσικόν, περιεχόμενον, ἀφοῦ ὀρίζεται αὕτη οὐχὶ δι' ἰδιοτήτων, προκυπτουσῶν ἐκ τῆς Ἐπιστήμης, ἀλλὰ διὰ τῶν αὐτῶν προσόντων, τὰ ὁποῖα

5. Ὁ μαρξιστὴς φιλόσοφος A. Deborin, θέλων νὰ διασώσῃ τὴν Ὑλιστικὴν κοσμοθεωρίαν ἐκ τῶν ρηγμάτων, ποῦ προεκάλεσεν εἰς αὐτὴν ἡ ἐπιστῆμη τῆς Φυσικῆς διὰ τῶν πορισμάτων της, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ., ἐπιχειρεῖ μίαν «ἐπιστημονικὴν» ἀπολογίαν ὑπὲρ αὐτῆς, ἣτις εἶναι, ὅμως, καθαρῶς δογματικὴ. Κατ' αὐτόν: «Τὰ παλαιὰ φιλοσοφικὰ συστήματα, ἰδαισιτικά καὶ ὑλιστικά, ἦσαν, καθ' ὅλοκληρίαν μεταφυσικά. Ὑπὸ 'σύστημα' ἐνόουν οἱ φιλόσοφοι τὸ σύνολον ἀπολύτων, ἐτοιμῶν καὶ αἰωνίων, ἀληθειῶν... Εἰς ὅλα τὰ μεταφυσικά συστήματα ὑπόβαθρον ἦτο τὸ Ἀπόλυτον» (105). Οὗτος δὲ διαφοροποιεῖ τὸν διαλεκτικὸν Ὑλισμὸν ὡς ἀκολούθως: «Ὁ Μαρξισμὸς ἢ διαλεκτικὸς Ὑλισμὸς εἶναι μία ἀποτελεσμένη (κλειστὴ) κοσμοθεωρία» (99), μὲ κύριον «δόγμα» της «τὴν διαλεκτικὴν»: «οἱ νόμοι τῆς Διαλεκτικῆς ἐμπεριέχουν σύνολον τὴν πραγματικότητα, ἡ δὲ Διαλεκτικὴ παριστᾷ μίαν καθολικὴν διδασκαλίαν περὶ τῶν νόμων καὶ τῶν μορφῶν κινήσεως παντὸς ὄντος, καὶ θὰ πρέπει, ὡς ἐκ τούτου, νὰ κυριαρχεῖται καὶ ἡ Φυσικὴ ἐπιστῆμη ἐκ τῆς διαλεκτικῆς» (101-102). «Ἡ Διαλεκτικὴ ἀπαιτεῖ: *μορφὴ καὶ περιεχόμενον* δὲν ἀντίκεινται, ... ἀλλὰ πολλῶ μᾶλλον *ἄλληλο-ενυπάρχουν*... Ὁ διαλεκτικὸς Ὑλισμὸς εἶναι ἐν 'σύστημα', τὸ ὁποῖον συμπεριλαμβάνει τὴν Φύσιν, τὴν Κοινωνίαν καὶ τὴν ἀνθρώπινην σκέψιν, συνθετικῶς, εἰς ἐν ὅλον» (107). Περαιτέρω ὁμιλεῖ οὗτος περὶ «διαλεκτικῶν νόμων» καὶ ὅτι «ἡ ἐσωτερικὴ συνάφεια ὑφίσταται ἀντικειμενικῶς» (107), διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν παραίνεσιν: «διὰ τὴν μοντέραν Φυσικὴν ἢ Διαλεκτικὴν εἶναι *just* ὁ σωστὸς τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι» (111), καὶ ὅτι «Φυσικοί, οἵτινες ἀπορρίπτουν τὴν Διαλεκτικὴν, συνεχίζουν νὰ ἐργάζονται μὲ μεταφυσικὰς κατηγορίας» (112: *Materialistische Dialektik und Naturwissenschaft*, ἐν: μν. ἔργ.: Sowjetphilosophie). Ὁ Deborin ἐργάζεται σὲ σειρὰν *μεταφυσικῶν καὶ δογματικῶν* θέσεων μολὶς χρειάζεται καὶ νὰ λεχθῇ: Ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει τὸν διαλεκτικὸν Ὑλισμὸν ὡς μίαν «κοσμοθεωρίαν», ἣτις κατανοεῖ καὶ ἐρμηνεύει σύνολον τὴν πραγματικότητα *ἐκ μιάς καὶ μόνης ἀρχῆς*, ἐξ ἐνὸς Ἀπολύτου, ἤτοι τῆς Ὑλης, καὶ ἀκόμη: ὅτι τὸ Γίγνεσθαι εἶναι «ἐξέλιξις» πρὸς τὸ τελειότερον (κατὰ τὴν Δαρβίνειον θεωρίαν), –διὰτὶ οὐχὶ καὶ κινήσις πρὸς καταστροφὴν καὶ τέλος, δηλ. Entropie, κατὰ τὴν ὀρολογίαν τῆς Φυσικῆς;–, καὶ ὅτι ὁ κυριαρχῶν «νόμος» εἶναι ὁ «διαλεκτικὸς», ἤτοι: ἐνότις καὶ διαπῆδησις περιεχομένου καὶ μορφῶν, –διὰτὶ ἀπορρίπτεται, ἄραγε, ὁ «νόμος» τῶν ἀντιθέσεων εἰς τὸ Πραγματικόν, ἤτοι τὸ αἶτημα τῆς «πολυθείας»; ἢ, τὸ κυριώτερον: πόθεν καὶ πῶς γνωρίζομεν τὸν «νόμον» τούτον τῆς «διαλεκτικῆς»;–, καὶ τέλος ἢ ἀπαγόρευσις εἰς τὴν ἐρευναν τῆς Φυσικῆς νὰ καταλήγῃ εἰς *διάφορα ἢ ἀντίθετα* πορίσματα πρὸς τὰ ἀνωτέρω «ἀξιώμα-

ἡ Θρησκεία ἢ αἱ Φιλοσοφίαι τοῦ Ἰδεαλισμοῦ ἀποδίδουν εἰς τὸν Θεὸν ἢ τὸ Πνεῦμα κ.λπ. Οὕτω δέχεται π.χ. οὗτος, ὅτι ἡ Ὑλὴ εἶναι ἄκτιστος, ἄφθαρτος, φορεὺς ζωῆς, πνεύματος κ.λπ., παρὰ τὴν ὑπαρξιν πλήθους ἄλλων, διαφόρων ἢ ἀντιθέτων, εὐλόγων θεωριῶν, αἰτινες κυκλοῦνται, σήμερον, εἰς τὸν χώρον τῆς Ἐπιστήμης. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Μαρξισμὸς ἀντιλαμβάνεται τὰ κενὰ τῆς Θεωρίας του, ὅταν ἰσχυρίζεται π.χ., ὅτι «ἡ ἔρευνα τῆς δομῆς τῆς Ὑλῆς οὐδέποτε περατοῦται, διότι, διὰ τῶν καθ' ἑκάστην Ἐπιστημῶν (π.χ. Φυσικῆς, Χημείας, Βιολογίας, Φυσιολογίας), γίνονται προσιταὶ εἰς ἡμᾶς διαρκῶς καὶ νέαι περιοχαὶ τῆς ἀπείρου ποικιλίας τοῦ Κόσμου» (122), καί, συγχρόνως, διατείνεται, ὅτι ἔχει ἀποτελεσεμένην ἔννοιαν καὶ γνώσιν περὶ τῆς «ἀπείρου» Ὑλῆς καὶ τοῦ «ἀπείρου Κόσμου».

Τὸ θέμα τοῦτο οὐδεμίαν, ἰδιαιτέραν, σημασίαν θὰ εἶχεν, ἐὰν ὁ Μαρξισμὸς ἀνεγνώριζεν, ὅτι ἡ ὑλιστικὴ του Θεωρία εἶναι, ἀπλῶς, μία Θεωρία, — ἐν δόγμα, μία πίστις, φέρουσα *σχετικὸν* χαρακτήρα, ἥτοι πλῆθος θετικῶν, ἀλλὰ καὶ ἀρνητικῶν γνωρισμάτων. Ὅμως ὁ Μαρξισμὸς διατείνεται, ὅτι ἡ Θεωρία του εἶναι *ἀλάθητος*, ἐξ ἐπόψεως ἐπιστημονικῆς, ἥτοι τὸ πλήρωμα γνώσεως καὶ ἀληθείας, — καὶ αὐτὸ εἶναι, ἀκριβῶς, τὸ σημεῖον, τὸ ὁποῖον τὸν κάμνει φρικτὸν καὶ ἀποκρουστικόν. Ὁ Μαρξισμὸς καταπολεμεῖ τὴν Θρησκείαν ὡς «φανταστικὴν πίστιν», ἐνῶ ὁ ἴδιος, διὰ τὴν δικὴν του Θεωρίαν καὶ πίστιν, διεκδικεῖ τὸν χαρακτήρα τῆς *Ἐπιστημονικῆς* γνώσεως καὶ ἀληθείας, — καὶ τοῦτο ἀνεξαρτήτως τῶν ἀντιθέτων, ἐπιστημονικῶν, πορισμάτων, πού ἤδη ὑφίστανται ἢ ἐνδεχομένως θὰ προκύψουν μελλοντικῶς. Φράσεις, ὅπως αἱ ἀκόλουθοι: «Ἡ διαλεκτικῆ-ὑλιστικὴ περὶ τῆς Ὑλῆς ἔννοια οὐδέποτε ἠμπορεῖ νὰ παλαιωθεῖ» (122), ἢ: «Κάθε νέα γνώσις ἐπικυρώνει τὴν σημασίαν τῆς διαλεκτικο-ἱστορικῆς θέσεως διὰ τὴν πρόοδον τῆς ἐπιστήμης» (123), βρῖθουν εἰς τὰ ἐπίσημα βιβλία τοῦ Μαρξισμοῦ.

Οὕτως ἐν δόγμα πίστεως ἐξυψώνει οὗτος εἰς ἐπιστημονικὴν γνώσιν καὶ ἀλήθειαν, καὶ μὲ ποίαν ἐγγύησιν; — Μὲ τὴν *ἀλάθητον*, «ἐπιστημονικὴν», αὐθεντίαν τοῦ «πάπα» τοῦ Μαρξισμοῦ Λένιν, περὶ τοῦ ὁποῖου λέγεται: «Ὁ ὑπὸ τοῦ Λένιν δοθεὶς ὁρισμὸς περὶ τῆς ἐννοίας τῆς Ὑλῆς οὐδέποτε παλαιοῦται (kann nicht veralten) καὶ εἶναι ἀρκοῦντως γενικὸς, διὰ νὰ ἐμπερικλείει *κάθε* νέαν ἀνακάλυψιν ὑλικῆς φύσεως» (117). Εἰς τὸ ἀκόλουθον ἀπόσπασμα, ὅμως, κατανοεῖται, καλύτερον, ἢ, ὄντως, σπουδαία συμβολὴ τοῦ Λένιν εἰς τὸν ὁρισμὸν τῆς

τα». Ἐὰν δὲν εἶναι ὁ τρόπος οὗτος τοῦ σκέπτεσθαι *προ-κατεσκευασμένος* (a priori) καὶ μεταφυσικός, τί ἄλλο εἶναι, λοιπὸν, μετα-φυσική;

Ἵγλης: «Οὗτος διετύπωσε μίαν ἀκριβῆ περὶ τῆς Ἵγλης ἔννοιαν, διαχωρίζοντας ταύτην, τελεσιδίκως, ἐξ ὄλων τῶν *ιστορικῶς μεταβαλλομένων*, ἐπὶ μέρους ἐπιστημονικῶν ἀπόψεων, περὶ τῆς δομῆς καὶ τῶν ιδιοτήτων ἐπὶ μέρους μορφῶν τῆς Ἵγλης» (115). Ἐδῶ συντελεῖται ὁ μαρξιστικὸς Dualismus: Ἡ Ἵγλη εἶναι δύο τινά: τὸ Ἄνω, τὸ Θεῖον, τὸ «Κόμμα»: τὸ ἀπρόσιτον καὶ εἰς οὐδένα «κριτικὸν» ἔλεγχον ὑποκείμενον, ὡς ὄν «κεχωρισμένον» ἐκ τοῦ «Κάτω»: τοῦ Προλεταριάτου, «τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν τῆς Ἵγλης», αἵτινες ὑπό-κείνται εἰς κριτικὸν ἔλεγχον, διάψευσιν ἢ ἐπαλήθευσιν. Ἡ κατάρρευσις τοῦ ιστορικοῦ Σοσιαλισμοῦ ἀπεκάλυπεν ἀμφότερα: τὴν «θειότητα» τῶν Ἠγετῶν του, ὡς τὴν ἀνωτέραν, ἀπρόσιτον καὶ ἀμετάβλητον, «Ἵγλην», καὶ τὴν Ἀθλιότητα τῆς Μάζης, ὡς τὴν κατωτέραν καὶ «ιστορικῶς μεταβαλλομένην» Ἵγλην. Ὁ Μαρξισμὸς εἶναι μία θρησκεία, —μία θρησκεία οὐχὶ πηγαία, ἀλλὰ κατεσκευασμένη, ἔχουσα *ἀνθρώπινα* δόγματα, τὰ ὁποῖα προβάλλει ὡς θεῖα, ἦτοι *ἀλάθητα*, καί, συγχρόνως, ὡς ἐπιστημονικά: πορίσματα γνώσεως καὶ ἀληθείας, καὶ μὲ ἀνθρώπους, τοὺς ὁποίους περιέβαλε μὲ *θεῖαν* αὐθεντίαν. Ἐκ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἀποτελεῖ ὁ φυσικο-ιστορικὸς οὗτος Ἵγλισμὸς ἐν μέγα ψεῦδος, —τὸ μεγαλύτερον, ἴσως, ποὺ ἐπενοήθη ποτέ!

Ἡ ἀνωτέρω κριτικὴ δὲν ἀμβλύνει, βεβαίως, τὰ ἀδιαμφισβήτητα *Θετικὰ* στοιχεῖα τοῦ μαρξιστικοῦ Ἵγλισμοῦ, ὅστις, μεταξὺ ἄλλων, ἀπέδωκε τὸ δίκαιον τῆς ἐπὶ χιλιετηρίδας καταπιεσθείσης καὶ κακοποιηθείσης Ἵγλης ὑπὸ τῶν διαφόρων πνευματοκρατῶν, καὶ ἐξῆρε, μὲ πάθος, τὴν σημασίαν τῶν ὕλικο-οικονομικῶν δεδομένων καὶ συνθηκῶν πρὸς ὀρθὴν διαμόρφωσιν καὶ εὐρυθμον λειτουργίαν τῆς κοινωνίας καί, δι' αὐτῆς, τῶν καθ' ἕκαστον Ἀτόμων. Ἡ ἐπελθοῦσα κατάρρευσις τῶν καθεστώτων τοῦ ιστορικοῦ Σοσιαλισμοῦ ὠδήγησεν, ἀτυχῶς, τὰς κοινωνίας του εἰς τὴν, ἄνευ ὄρων, ἐπιστροφὴν καὶ παράδοσιν εἰς τὸν Καπιταλισμὸν, ἐκ τοῦ ὁποῖου εἶχε προκύψει ὡς ἀντίθετον, κοινωνικο-πολιτικόν, κίνημα, χωρὶς οὐδόλως καὶ νὰ συμβάλλει εἰς τὴν βελτίωσιν καὶ τὸν ἐξανθρωπισμὸν αὐτοῦ. Ὁ Καπιταλισμὸς, μονοκράτωρ πλέον, πορεύεται, ὀρίζων τὰ πεπρωμένα συνόλου τῆς Ἀνθρωπότητος, διὰ τῆς συσσωρεύσεως τῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ πλοῦτου τῆς Γῆς εἰς χεῖρας τῶν Ὀλίγων καὶ τῶν Μονοπωλειῶν. Ὁ Σοσιαλισμὸς ὑπεσχέθη εἰς τοὺς Λαοὺς του τὸν γήϊνον παράδεισον, ὁ ἴδιος ὅμως ὠδήγησεν αὐτοὺς εἰς τὴν ἐξαθλίωσιν καὶ εἰς τὴν κόλασιν. Τὰ ἐκτραφέντα εἰς τὸν χώρον του ἰδανικὰ περὶ κοινωνικῆς δικαιοσύνης, ἰσότητος, ἀξιοπρεπείας τοῦ Ἀτόμου διὰ τῆς ἐργασίας, τῆς μορφώσεως κ.λπ., παρέμειναν ἀνεκπλήρωτα: νοσταλγία, «μακρυνὴ Πατρίδα»! Κατωτέρω ἐκθέτομεν τὰς περὶ Θεοῦ καὶ Θρησκείας ἀπόψεις καὶ θεωρίας τῶν κυριωτέρων Φιλοσοφικῶν ἐκφραστῶν τοῦ μαρξιστικοῦ Ἵγλισμοῦ.

Εἰς τὸν Ludwig Feuerbach (1804-1872), ὅστις ἀφωρμήθη εἰς τὰς σπουδὰς του ἐκ τῆς Προτεσταντικῆς Θεολογίας διὰ νὰ καταλήξει, περαιτέρω, εἰς τὴν Ἀ-Θεολογίαν ἔρχονται αἱ περὶ Θρησκείας καὶ Θεοῦ ἀπόψεις εἰς τὸ προσκλήνιον μὲ περισσὴν διαύγειαν. Οὗτος ἐπιχειρεῖ, κατ' ἀρχήν, νὰ ἐξηγήσῃ τὴν Θρησκείαν καὶ τὸ φαινόμενον τῆς εἰς Θεὸν πίστεως ὑπὸ ἔποψιν *Ψυχολογικῆν*. Ἡ Θρησκεία εἶναι ἀτομικὸν φαινόμενον *αὐταπάτης καὶ ψευδαισθήσεως*. Πρὶν ἢ ὁ Ἄνθρωπος κατανοήσῃ ἑαυτὸν καὶ ἔλθῃ εἰς αὐτο-συνείδησιν καὶ αὐτεπίγνωσιν, ἔχει, ἤδη, γεννηθεῖ ἐν αὐτῷ ἡ Θρησκεία. «Ἡ Θρησκεία προηγείται, παντοῦ, τῆς Φιλοσοφίας, τόσον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀνθρωπότητος, ὅσον καὶ εἰς τὴν Ἀτομικῆν. Ὁ Ἄνθρωπος μεταθέτει, τὸ πρῶτον, τὴν οὐσίαν του ἐκτὸς ἑαυτοῦ, πρὶν ἢ εὕρῃ ταύτην ἐν ἑαυτῷ. Ἡ ἰδία αὐτοῦ οὐσία εἶναι, τὸ πρῶτον, εἰς αὐτόν, ὡς μία ἕτερα οὐσία, ἀντικείμενον. Ἡ Θρησκεία εἶναι ἡ νηπιακὴ οὐσία τῆς Ἀνθρωπότητος»⁶. Ἡ Θρησκεία εἶναι, βασικῶς, γέννημα τῆς *ἐπιθυμίας*. «Ἡ Ἐπιθυμία εἶναι ἡ ἀρχή, εἶναι αὐτὴ ἡ οὐσία τῆς Θρησκείας, — ἡ οὐσία τῶν Θεῶν οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἡ οὐσία τῆς ἐπιθυμίας... Ὅστις δὲν ἔχει ἐπιθυμίας, δὲν ἔχει καὶ Θεοῦς... Ὁ Θεὸς οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἡ ἔκφρασις μιᾶς ἐπιθυμίας» (242). Οἱ Θεοὶ προσλαμβάνουν τὰ ἰδιώματα τῶν ἐπιθυμιῶν. «Ὅϊα ἡ καρδιά σου, οὗτος καὶ ὁ Θεὸς Σου'. Ὅπως εἶναι αἱ ἐπιθυμίαι τῶν Ἀνθρώπων, ἔτσι εἶναι καὶ οἱ Θεοὶ των» (252). «Θεὸς εἶναι ἡ εἰς τὰς δικὰς μου ἐπιθυμίας καὶ αἰσθήματα ἀντιστοιχοῦσα ὑπαρξίς: οὗτος εἶναι ὁ δίκαιος, ὁ ἀγαθός, ὅστις πληροῖ τὰς ἐπιθυμίας μου» (189).

Ἡ Ἐπιθυμία διχάζεται, διασπᾶ, εἰς δύο, τὸ Ἄτομον: εἰς ἐκεῖνο, ποῦ *ὄντως* εἶναι, καὶ εἰς ἐκεῖνο, ποῦ *θέλει* νὰ εἶναι. Τὸ Ἄτομον εἶναι, εἰς τὴν συγκεκριμένην-πραγματικὴν ζωὴν του, ἀτελὴς φυσικο-πνευματικὴ ὑπαρξίς: ὄν, ὑποκείμενον εἰς ἀδυναμίαν, ἀσθένειαν καὶ θνητότητα, μὲ ἀσθενεῖς καὶ ἀτελεῖς πνευματικὰς ἰκανότητας, δυνάμεις κ.λπ., *θέλει*, ὅμως, νὰ εἶναι τὸ ἀντίθετον: ἰσχυρόν, ἀθάνατον, πάνσοφον, παντοδύναμον κ.λπ. Τὰ προσόντα, λοιπόν, ταῦτα, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχει, ἀλλ' ἐπιθυμεῖ νὰ ἔχει, ἀποδίδει εἰς ἐν ἢ πλείονα ὄντα *ἐκτὸς* ἑαυτοῦ, τὸ ὁποῖον ὀνομάζει «Θεὸν» ἢ «Θεοῦς». Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν ἡ Θρησκεία ἐκφράζει τὸ αἰσθημα ἀπολύτου *Ἐξαρτήσεως* τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῆς ἐκτὸς αὐτοῦ οὔσης πραγματικότητος. «Τὸ αἰσθημα ἐξαρτήσεως τοῦ Ἀνθρώπου εἶναι ἡ αἰτία τῆς Θρησκείας», ἦτοι «ὅτι

6. Αἱ παραπομπαὶ γίνονται ἐντὸς τοῦ κειμένου ἐκ: *Das Wesen des Christentums* (σσ. 51-225), καὶ: *Das Wesen der Religion* (σσ. 227-256), ἐν: L. Feuerbach, *Das Wesen der Religion*, ἐκδ. ὑπὸ A. Esser (1967) ἑνταῦθα σ. 96.

οὔτος δὲν ὑπάρχει καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἄνευ ἐτέρου τινός, διαφόρου αὐτοῦ, ὄντος, ὅτι οὔτος δὲν ὀφείλει τὴν ἑαυτοῦ ὑπαρξιν εἰς ἑαυτὸν» (229.230).

Θεός, λοιπόν, ἢ Θεοὶ εἶναι πλάσματα τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῆς φαντασίας τῶν ἀνθρώπων: ἀπόδοσις τῶν σχετικῶν αὐτῶν προσόντων καὶ τελειοτήτων, ὡς τελείων καὶ ἀπολύτων, εἰς ἓν ἕτερον, ἀνύπαρκτον, ὅμως, ὄν. Τὸν θεμελιώδη τοῦτον ἰσχυρισμὸν ἐπαναλαμβάνει ὁ F. κατὰ κόρον καὶ εἰς ποικίλας νοηματικὰς παραλλαγὰς. Οὕτως ἀναφέρει: «Ἡ Θεία οὐσία οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἡ Ἀνθρωπίνη οὐσία, ἢ καλύτερον: ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, ἀπηλλαγμένη ἐκ τῶν φραγμῶν τοῦ ἀτομικοῦ, τ.ἔ. πραγματικοῦ, σωματικοῦ ἀνθρώπου, ἐξαντικειμενικευμένη, τ.ἔ. θεωρουμένη καὶ λατρευομένη ὡς ἓν ἄλλο, διάφορον αὐτοῦ, ὄν, — ὅλοι οἱ ὀρισμοὶ τῆς Θείας οὐσίας εἶναι, συνεπῶς, ὀρισμοὶ τῆς Ἀνθρωπίνης οὐσίας» (97-98). «Ἡ Θρησκεία εἶναι ὁ διχασμὸς τοῦ Ἀνθρώπου πρὸς ἑαυτὸν: οὔτος θέτει τὸν Θεόν, ὡς ἓν ἀντι-κείμενον πρὸς αὐτὸν ὄν» (128). «Ὁ Ἀνθρωπος εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς Θρησκείας, ὁ Ἀνθρωπος τὸ κέντρον τῆς Θρησκείας, ὁ Ἀνθρωπος τὸ τέλος τῆς Θρησκείας» (197). «Ὁ Ἀνθρωπος... εἶναι τὸ μέτρον πάντων, συμπάσης τῆς πραγματικότητος» (111). «Ἡ Θρησκεία εἶναι ἀντανάκλασις, καθρέπτισμα τοῦ Ἀνθρώπου εἰς ἑαυτὸν» (171), διὸ καὶ εἶναι αὕτη «μόνον αὐταπάτη» (Illusion, 101), ἔκφρασις «τῆς ἀνθρωπίνης φαντασίας» καὶ «τῆς ἐπιθυμίας» (251.252).

Αὕτη εἶναι, περίπου, ἡ Ψυχολογικὴ ἐξήγησις γενέσεως πάσης Θρησκείας, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Χριστιανικῆς, τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Feuerbach, καὶ ἥτις συνυπονοεῖ, ὅτι ὁ Θρησκευτὸν ζεῖ ἐν ἀλλοτριώσει, καταφάσκων καὶ λατρεύων, ὡς ὑπάρχον, ἐν ἀνύπαρκτον ὄν, τὸν Θεόν, καὶ ἀπαρνούμενος, ἐν ταύτῳ, τὸ μόνον ὑπάρχον: τὴν παρούσαν ὑλικὴν καὶ αἰσθητὴν ζωὴν. Ἡ ἐξήγησις, ὅμως, αὕτη τοῦ F. γεννᾷ πολλὰ ἐρωτήματα, δὲν ὑπερβαίνει δὲ αὕτη τὰ ὅρια καὶ τὰς ἀξιώσεις ἑνός, ἀπλοῦ, ἰσχυρισμοῦ ἢ μιᾶς ἰδεολογίας. Εἰς τὴν ἄποψιν ταύτην τοῦ F. ἔρχεται, ἐκ νέου, εἰς φῶς ἢ παλαιὰ γνωστὴ θέσις, καθ' ἣν, οὐχὶ ὁ Ἀνθρωπος ἐποιήθη «κατ' εἰκόνα» Θεοῦ, ἀλλ' οἱ Θεοὶ ἐποιήθησαν «κατ' εἰκόνα» τῶν ἀνθρώπων. Ἦδη ὁ Ξενοφάνης ἀσκει κριτικὴν κατὰ τῶν Ὀμήρου καὶ Ἡσιόδου, καθὼς καὶ κατ' ἄλλων Θρησκευτικῶν δοξασιῶν, αἵτινες παριστοῦν τοὺς Θεοὺς ὡς ἀνθρωποειδεῖς: «Ἄλλ' οἱ Βροτοὶ δοκοῦσι γεννᾶσθαι θεοὺς, τὴν σφετέρην δι' ἐσθῆτα ἔχειν φωνὴν τε δέμας τε» καὶ πάλιν: «Αἰθίοπές τε (Θεοὺς σφετέρους) σιμοὺς μέλανάς τε, Θρηκῆς τε γλαυκοὺς καὶ πυρροὺς (φασὶ πέλεσθαι)»⁷.

7. Ξενοφάνης, Ἀποσπάσματα: Β 14·16, καί: 11·12· 15·23.

Καὶ εἶναι μὲν βέβαιον, ὅτι ἡ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ οὐδέποτε εἶναι ἀπηλλαγμένη, παντελῶς, ἀνθρωπομόρφων καὶ ἀνθρωποπαθῶν στοιχείων. Ὅμως τὸ πρόβλημα ἔγκειται οὐχὶ εἰς τοῦτοι ἀλλ' εἰς τὸ πιστεῦειν *καθ' αὐτό*, ἂν δηλ. ἔχει τοῦτο Ἄντι-Κείμενον — Θεὸν — ἢ ἀποτελεῖ, ἀπλῶς, ψευδαίσθησιν. Ἐν σχέσει δὲ πρὸς τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Feuerbach, ἀμφισβητεῖται, ἂν ἡ ἐπιθυμία εἶναι ἐκείνη, ἣτις γεννᾷ τὸ Θεῖον, ἢ ἐὰν δὲν συμβαίνει τὸ ἀντίστροφον, ἦτοι τὸ ὑπάρχον Θεῖον ἐγείρει τὴν ἐπιθυμίαν, ὡς τὸ αἶσθημα τοῦ Θρησκεύειν, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἡλίου, ὅστις κινεῖ τὸ θερμαινόμενον Ἄτομον πρὸς ἐκδυσιν τῶν ἐνδυμάτων του. Ἐδῶ οὐχὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τὸ Θεῖον *προ-ηγείται* τῆς ἐπιθυμίας, ὅπως διαπιστώνει καὶ ὁ ἱερός Ἀύγουστίνος, ὅστις ἀναφέρει: «Σὲ ὑμῶ, Κύριε, ἐγὼ ὁ ταπεινός. Διότι Σὺ μοῦ δίδεις τὴν ὁρμὴν. Σὺ μᾶς ἐπλασες ἔτσι, ὥστε νὰ Σὲ ἀναζητῶμεν. Καὶ ἡ καρδιά μας ἡσυχίαν δὲν εὐρίσκει παρὰ μόνον, ὅταν ἀναπαυθεῖ εἰς Σέ»⁸. «Ἐν συντομίᾳ: εἰς τὴν ψυχικὴν μου ἐμπειρίαν ἤμπορεῖ νὰ ἀντιστοιχεῖ, ὄντως, κάτι τὸ Πραγματικόν' εἰς τὴν ἐπιθυμίαν διὰ τὸν Θεὸν νὰ ἀντιστοιχεῖ, πάντως, εἰς ὄντως Θεός»⁹.

Πέρα τούτων: Ὁ F. ὀρίζει τὸν Ἄνθρωπον ὡς *ὑπερβατικὴν* ὄντοτητα, οὐχὶ δηλ. ὡς ἄ-τομον, ἀλλ' ὡς κοινωνικότητα καὶ συν-ανθρωπισμόν. «Ὁ Ἄνθρωπος εἶναι ἐν ἑαυτῷ Ἐγὼ καὶ Σὺ ἐν ταῦτῳ» (78), τ.ἔ. δύναται νὰ εἶναι ἐν ἑαυτῷ καί, συγχρόνως, ἐκτὸς ἑαυτοῦ. Ἀποκλείεται, λοιπόν, ἡ Θρησκευτικὴ ἐπιθυμία νὰ ἐκφράζει, ἀκριβῶς, τὸν *ὑπερβατικὸν* τοῦτον χαρακτῆρα τῆς Ἀνθρωπίνης φύσεως, ὡς *ἐκστάσεως* πρὸς ἕν ἕτερον, *ἀπόλυτον* Σὺ, τὸν Θεόν, ὡς τὸ πλήρωμα πάσης ἐνδεΐας τοῦ Ἐγῶ: Ἀθανασίας (185 ἐξ.), Εὐδαιμονίας (252 ἐξ.) κ.λπ.; Ὁ F. θεωρεῖ, ὅμως, τὴν Θρησκευτικὴν ταύτην ἐπιθυμίαν οὐχὶ ὡς θετικὴν καὶ θεμιτὴν, ἀλλ' ὡς *ἀθέμιτον* ἔκφρασιν τοῦ Ἀνθρωπίνου, ὡς ἔκφρασιν *ἀλλοτριώσεως* αὐτοῦ. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει δὲ ὁ Ἄνθρωπος κατανοεῖται, ἐδῶ, ὡς *φύσει διεφθαρμένον* ὄν, ἀφοῦ μία φυσικὴ του ἔκφρασις — ἡ Ἐπιθυμία — ἀποδεικνύεται ὡς ψευδαίσθησις. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην, ὅμως, καθίσταται ἀδύνατος πᾶσα ἐπαλήθευσις ἢ διάψευσις τῶν ὑπὸ τοῦ F. ἰσχυριζομένων. Ὁ F. ἰσχυρίζεται: «Ὅστις δὲν ἔχει ἐπιθυμίας, δὲν ἔχει καὶ Θεοὺς» (242). Ἢμπορεῖ νὰ συμβεῖ, ἄραγε, τοῦτο; Καὶ τί θὰ ἦτο ὁ Ἄνθρωπος ἄνευ ἐπιθυμίας, λογικῆς κ.λπ.; Μὲ τὴν ταύτισιν Ἐπιθυμίας καὶ Θρησκεύειν ἐκφράζει ὁ F., μᾶλλον, τὴν ἀρχαίαν πίστιν περὶ τοῦ *ἐμφύτου* τῆς περὶ Θεοῦ ιδέας εἰς τὸν Ἄνθρωπον εἰς τὸν χῶρον, οὐχὶ τῆς λογικῆς, ἀλλὰ τῆς Βουλῆσεως,

8. A. Augustinus, *Confessiones A'*, 1.

9. H. Küng, *Existiert Gott?* (1978), 243.

ὑπὸ μόνην τὴν διαφορὰν, ὅτι κατανοεῖ οὗτος ταύτην ὡς ἀσθένειαν καὶ οὐχὶ ὡς ὑγιῆ ἔκφρασιν τοῦ Ἄνθρωπίνου.

Ὁ W. Bienert ὁμιλεῖ περὶ «ἐπιστημονικοῦ ἀποπήματος» τοῦ F. εἰς τὴν κατὰ τῆς Θρησκείας, ψυχολογικὴν, κριτικὴν του: «Ἡ θεωρία τοῦ Feuerbach, ὅτι Θεός, ἡ αἰωνία ζωὴ καὶ ὅλα τὰ Θρησκευτικὰ περιεχόμενα εἶναι μόνον προϊόντα (προβολαὶ εἰς τὸν Οὐρανὸν) τῆς ἀνθρωπίνης Οὐσίας, τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιθυμιῶν καὶ ἀναγκῶν, εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀνεπιτρέπτου, ἐπιστημονικῶς, Μεθόδου, ἣτις ἐπιζητεῖ νὰ μάθει τι περὶ τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς διερευνήσεως τοῦ Ἄνθρώπου. Οἱ ψυχολογικοὶ ὅροι, ὅμως, τῶν περὶ Θεοῦ παραστάσεων δὲν παρέχουν τὸ δικαίωμα, ὥστε νὰ ἐκληφθοῦν τὰ περιεχόμενα τῆς πίστεως, ὅπως Θεός, αἰωνία ζωὴ κ.ἄ., ὡς μόνον-ψυχολογικὰ προϊόντα, ἀνευ αὐτοτελοῦς ὑπάρξεως»¹⁰.

Πῶς κατανοεῖ, ὅμως, ὁ F. τὴν Πραγματικότητα, ἀφοῦ ἀπορρίπτει τὸν Θεὸν ὡς προ-βολὴν (Projektion) τῆς ἐπιθυμίας καὶ τῆς φαντασίας; – Παραδόξως δὲν ἐκφεύγει οὗτος τῆς ιδέας τοῦ Ἀπόλυτου, τὸ ὁποῖον ἐπαναφέρει, ἐκ νέου, εἰς τὴν Φιλοσοφίαν του δι' ἄλλης ὁδοῦ ἀπλῶς δὲ ἀλλάσσει τὴν ὀνομασίαν του: ἀντὶ Θεοῦ ὀνομάζει τοῦτο «Φύσιν». Ὁ F. διχάζει τὴν Πραγματικότητα εἰς δύο: εἰς τὴν (Ἄνθρωπιν) Φύσιν ἢ Οὐσίαν, εἰς τὴν ὁποῖαν ἀποδίδει τὰ ιδιώματα τοῦ Θεοῦ, καὶ εἰς τὰ καθ' ἕκαστα, συγκεκριμένα, Ἄτομα. «Ἡ Οὐσία τῆς Φύσεως καὶ τῆς Ἀνθρωπότητος» εἶναι «ἀπειρος» (69.78) καὶ «ἀπόλυτος»: «Ἡ ἀπόλυτος Οὐσία, ὁ Θεὸς τοῦ Ἀνθρώπου, εἶναι ἡ ἰδία αὐτοῦ Οὐσία» (84), ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ «Ἄτομον», τὸ ὁποῖον εἶναι «πεπερασμένον καὶ περὶωρισμένον» (87). Αὐτὴν, λοιπόν, τὴν «ἀπειρον» καὶ «ἀπόλυτον» Φύσιν θεοποιεῖ καὶ ἐξυψώνει εἰς Θεόν, εἰς ἓν μεταφυσικὸν Ὄν, ὁ Ἄνθρωπος. Ἡ Θρησκεία εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀνθρώπου θεοποίησις τοῦ ἰδίου αὐτοῦ «Γένους» (Gattung) ἢ τῆς Φύσεώς του. «Ἡ Φύσις εἶναι τὸ πρῶτον καὶ θεμελιώδες Ἀντικείμενον τῆς Θρησκείας» (238), «ἡ δὲ συνείδησις τοῦ Θεοῦ οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἡ

10. W. Bienert, *Der überholte Marx* (1975¹), 38. Ὁ E. Bloch παρατηρεῖ, ἐν σχέσει πρὸς τὴν Ἐπιθυμία-Θεωρίαν (Wunschtheorie) τοῦ Feuerbach καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ «ἐπαναφορὰν ἐκ τοῦ Ἐπέκεινα εἰς τὸ Ἐδῶ τοῦ Ἀνθρώπινου», τὰ ἀκόλουθα: «Ὁ Feuerbach σκέπτεται, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διάσπασιν ἡμῶν ἐκ τῆς οὐσίας μας, οὐχὶ εἰσέτι κοινωνικῶς, αἱ οικονομικαὶ ρίζαι τῆς αὐτο-αλλοτριώσεως ταύτης παραμένουν ἄθικτοι. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ λόγου παραμένει 'ὁ Ἄνθρωπος', ἐδῶ, ἐν γενικῶν καὶ στατικῶν Genus», καὶ συγχρόνως «παραμένει ὁ Feuerbach εἰς τὰ πρόθυρα ἐνὸς homo absconditus, ὅστις δὲν εἶδε ἀκόμη τὸν ἑαυτόν του πρόσωπον πρὸς πρόσωπον... Ὁ Feuerbach εἶναι διαφώτιστος, μὲ τὸ νὰ θέλει νὰ προετοιμάσει, ἀντὶ ὑποψηφίων τοῦ Ἐπέκεινα, φοιτητῶν τοῦ Ἐδῶ» (*Atheismus im Christentum* (1968), 281.282).

συνείδησις τοῦ ἰδίου τοῦ Ἀνθρωπίνου Γένους» (212). «Ἡ Θρησκεία εἶναι ἢ μετὰ τῆς οὐσίας τοῦ Ἀνθρώπου συνυφασμένη ἐνόρασις τῆς οὐσίας τοῦ Κόσμου καὶ τοῦ Ἀνθρώπου» (108). «Ἡ εἰς τὸ Ἐπέκεινα πίστις ἐγκαταλείπει μὲν τὸν Κόσμον, οὐχί, ὅμως, καὶ τὴν Οὐσίαν του» (194). «Συνείδησις... καὶ συνείδησις τοῦ Ἀπειρου εἶναι ἀδιαχώριστα... Ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ Ἀπειρου εἶναι, διὰ τὸν Συνειδητόν, τὸ ἄπειρον τῆς ἰδίας αὐτοῦ οὐσίας ἀντικείμενον» (78.79).

Ὁ Feuerbach, εἰσάγων μίαν «ὄντολογικὴν διαφορὰν» μεταξὺ Οὐσίας ἢ Φύσεως (Essenz) τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Κόσμου, τὴν ὁποῖαν ἐξυψώνει εἰς τὸ Ἄπειρον καὶ Ἀπόλυτον, καὶ τῶν συγκεκριμένων Ἀτομικῶν ὑπάρξεων (Existenz), δὲν ἐκφεύγει τοῦ μετα-Φυσικοῦ, «φαύλου», κύκλου, ἀλλὰ παραμένει πιστὸς εἰς αὐτόν, διχάζων, καὶ οὗτος τὴν Πραγματικότητα εἰς τὸ Γενικὸν καὶ ἀπόλυτον, καὶ εἰς τὸ πεπερασμένον καὶ Ἀτομικόν. «Ὁ Feuerbach καταβάλλει, μεγάλην, προσπάθειαν πρὸς ὑπέρβασιν τῆς παραδοσιακῆς Φιλοσοφικῆς Θεολογίας, ὅπως ἀπαντᾶται αὕτη, ἰδιαίτερος, εἰς τὸ Σύστημα τοῦ Hegel. Ὅμως τυγχάνει φανερόν, ὅτι μόνον ἀνεπαρκῶς ἐπιτυγχάνει οὗτος τοῦτο. Τόσον εἰς τὴν ἀνθρωπολογικὴν, ὅσον καὶ εἰς τὴν φυσικο-φιλοσοφικὴν του ἐξήγησιν τῆς Θρησκείας καὶ τῆς Μεταφυσικῆς ἀπαντῶνται μετα-φυσικὰ στοιχεῖα. Καὶ τοῦτο, διότι ἀμφοτέρω: Φύσις καὶ ἀνθρώπινον Γένος ἐκλαμβάνονται, ἄνευ θεμελιώσεως, ὑπ' αὐτοῦ ὡς Ἄπειρα»¹¹.

Ὁ Feuerbach ἠσχολήθη, ὡς ἐλέχθη, καὶ μὲ τὴν Θεολογίαν καὶ ἐγνώριζεν, ἐπαρκῶς, τὰ θεμελιώδη, Χριστιανικά, δόγματα, εἰς τὰ ὁποῖα καὶ ἔδιδε τὴν δικήν του, —ἀντίστοιχον πρὸς τὴν ἰδεολογίαν του— ἐρμηνείαν. Ὅπως δὲ τὸν Hegel καὶ ἄλλους πρὸ αὐτοῦ φιλοσόφους, ἀψηχόλησαν καὶ τοῦτον τὰ δύο θεμελιώδη, Χριστιανικά, δόγματα, ἤτοι τὸ Τριαδικὸν καὶ τὸ Χριστολογικόν. Εἰς τὰ δόγματα ταῦτα διαπιστώνει οὗτος, ὅτι ἐκφράζονται ἀνθρώπιναι ἰδέαι καὶ ἀλήθειαι, ἀκαταλύτου κύρους, διὸ καὶ περιβάλλει τὸν Χριστιανισμόν μὲ ἰδιαίτεραν ἐκτίμησιν. Εἰς τὰς περὶ Τριαδικοῦ Θεοῦ ἀπόψεις του ἀκολουθεῖ οὗτος τὸν ἱερὸν Αὐγουστίνον, κυρίως, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ὅμως, ὅτι, ἐνῶ χρησιμοποιεῖ ἐκεῖνος εἰκόνας καὶ παραδείγματα ἐκ τοῦ Ἀνθρωπίνου διὰ νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ ἐξηγήσῃ τὸ μυστήριον τῆς Ἀγίας Τριάδος,

11. W. Weischedel, μν. ἔργ.: *Der Gott der Philosophen I* (1971), 403. Σχετικῶς δὲ παρατηρεῖ καὶ ὁ I. Fetscher, ὅτι ὁ Feuerbach «ἀντιστρέφει, ἀπλῶς, τὸ σχῆμα, πὺ εἶχε διατυπώσῃ ὁ Hegel εἰς τὴν φιλοσοφίαν του περὶ τῆς σχέσεως μεταξὺ αὐτογνωσίας τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνθρωπίνης περὶ τοῦ Θεοῦ συνειδήσεως» (*Karl Marx und der Marxismus* (1967), 204).

οὔτος διατείνεται τὸ ἀντίθετον, ὅτι δηλ. αἱ εἰκόνες περὶ Τριαδικοῦ καὶ τοῦ σαρκωθέντος Θεοῦ ἀποτελοῦν, ἀπλήν, *ἐκφρασιν* Ἀνθρωπίνων ἀληθειῶν. Οὕτως ἰσχυρίζεται: «Ἡ ἀγία τριάς ἐν τῷ Ἀνθρώπῳ.. εἶναι ἡ ἐνότης Λογικῆς, Ἀγάπης καὶ Θελήσεως» (80). Ὁ Ἄνθρωπος εἶναι οὐχί, ἀπλῶς, Λογική, ὅπως θέλει αὐτὸν ὁ Rationalismus, ἀλλὰ «Λογική, Θέλησις καὶ Καρδία... Ἡ ἀληθῆς Οὐσία εἶναι σκεπτομένη, ἀγαπῶσα καὶ θέλουσα οὐσία» (79).

Ἀκριβῶς δὲ τὴν τριάδα ταύτην τῶν Ἀνθρωπίνων δυνάμεων, ἐν τῇ ἐνότητί των, ἐκφράζει καὶ τὸ Χριστιανικόν, Τριαδικόν, δόγμα. «Ἡ συνειδησις τοῦ Ἀνθρώπου περὶ ἑαυτοῦ, ὡς Ὀλόγητος, εἶναι ἡ συνειδησις τῆς Τριαδικότητος» (174). Ὁ Ἄνθρωπος, ὡς Ἄτομον, εἶναι, ἐν ταύτῳ, *κοινωνικότης*: «Ἐγὼ-Σὺ-σχέσις» (78). «Κοινωνικῆ ζωῆ, καὶ μόνον, εἶναι ἀληθινή, εὐδαίμων καθ' αὐτήν, θεία ζωῆ, — αὕτη ἡ ἀπλή σκέψις, αὕτη ἡ ἐν τῷ Ἀνθρώπῳ φυσικὴ καὶ ἔμφυτος ἀλήθεια εἶναι τὸ μυστικόν τοῦ ὑπερ-φυσικοῦ μυστηρίου τῆς Τριάδος... Θεὸς εἶναι κοινωνικῆ ζωῆ, μία ζωῆ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς φιλίας... Ὁ Θεὸς-Πατὴρ εἶναι Ἐγὼ, ὁ Θεὸς-Υἱὸς εἶναι Σὺ... Τὸ δὲ τρίτον πρόσωπον ἐν τῇ Τριάδι οὐδὲν ἕτερον ἐκφράζει ἢ τὴν πρὸς ἄλληλα Ἀγάπην τῶν δύο, θείων, προσώπων, τὴν ἐνότητα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, ὡς κοινωνιάν», — ἐδῶ ἐπιστρατεύεται, — ἐννοεῖται — τὸ Δυτικὸν Filioque. Ὁ F. ἐξηγεῖ καὶ τὰς *ἱστορικὰς* διαφορὰς, ποὺ προέκυψαν μεταξὺ τῶν δύο, Δυτικῶν, «Δογμάτων» περὶ τὸ δόγμα τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ. «Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς Θείας Οἰκογενείας, τοῦ συνδέσμου τῆς ἀγάπης μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, ἀνεβιβάσθη εἰς τὸν Οὐρανὸν καὶ ἐν τρίτον, θηλυκόν, πρόσωπον» ὑπὸ τοῦ Καθολικισμοῦ, ἐπειδὴ «ἡ προσωπικότης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», ὑποβιβασθεῖσα «εἰς ἀμοιβαίαν ἀγάπην μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ», δὲν ἐξυπηρέτει τὴν Θεολογίαν του, — αὕτη δὲ εἶναι «ἡ Μαρία». Ἀντιθέτως δὲ «ὁ Προτεσταντισμὸς ἔθηκε τὴν Μητέρα τοῦ Θεοῦ κατὰ μέρος,... ὡς Οὐρανίαν Γυναῖκα, δεχθεὶς ταύτην ὡς Γήνην Γυναῖκα». Διὰ τὴν εἶναι συνεπῆς, ὅμως, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχεν ἀπορρίψει οὗτος, «μαζὶ μὲ τὴν Μητέρα, καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸν Πατέρα. Διότι, ὅστις δὲν ἔχει ἐπιγεῖους γονεῖς, χρειάζεται γονεῖς οὐρανόους. Ὁ τριαδικὸς Θεὸς εἶναι ὁ Θεὸς τοῦ Καθολικισμοῦ» (177-179). Εἰς ἄλλην συνάφειαν ἀναφέρει, ὅμως, ὅτι «εἰς τοὺς Προτεστάντας ἐξηφανίσθη ἡ Θρησκεία, τὴν δὲ θέσιν της κατέλαβεν ἡ σκιά τῆς Θρησκείας» (67).

Ἡ Θρησκεία, λοιπόν, οὐδὲν ἕτερον ἐκφράζει ἢ Συν-Ἀνθρωπισμόν, ἀμοιβαίότητα σχέσεων τῶν Ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους, μὲ γνώμονα καὶ περιεχόμενον τὴν Ἀγάπην. Ὁ F. ἀπορρίπτει, ἐκ τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὴν *Πίστιν*, ὡς ἄχρηστον, πλέον, μετὰ τὴν ἀπόρριψιν τοῦ

Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐπιζημίαν, ὡς ἐγείρουσαν φανατισμὸν καὶ βιαιοπραγίας, κρατεῖ δὲ μόνον τὴν Ἀγάπην. «Ἡ Πίστις καταδικάζει. Ὅλαι αἱ ἐνέργειαι, ὅλαι αἱ διαθέσεις, ποῦ ἀντίκεινται πρὸς τὴν Ἀγάπην, τὸν Ἀνθρωπισμὸν, τὴν Λογικὴν, ἀντιστοιχοῦν εἰς τὴν Πίστιν» (205). Εἰς τὸ γνήσιον περιεχόμενον τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀνήκει μόνον ἡ Ἀγάπη. «Ὅστις ἀγαπᾷ τὸν Ἀνθρωπον, ὡς Ἀνθρωπον,... οὗτος εἶναι Χριστιανός, οὗτος εἶναι αὐτὸς ὁ Χριστός... ὕψιστος καὶ πρῶτος νόμος εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ Ἀνθρώπου πρὸς τὸν Ἀνθρωπον: *Homo homini Deus est*» (211.214). Οὐχὶ «ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστίν» (Α' Ἰω. 4,8), ἀλλ' ἡ Ἀγάπη καθ' αὐτὴν εἶναι τὸ Θεῖον. Ὅστις ἀγαπᾷ, θρησκευεῖ, γνησίως, –ἀκόμη καί, ὅταν ἀπορρίπτει τὸν Θεόν. «Ἡ Ἀγάπη εἶναι ἀγία, οὐχὶ διότι εἶναι ἐπίθετον τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' εἶναι αὕτη ἐπίθετον τοῦ Θεοῦ, διότι εἶναι αὕτη, ἀφ' ἑαυτῆς καὶ καθ' αὐτὴν, θεία» (218).

Εἰς στενὴν συνάφειαν πρὸς τὰ ἀνωτέρω τελεῖ, κατὰ τὸν Feuerbach, καὶ τὸ *Χριστολογικόν*, εἰς τὴν περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου διδασκαλίαν τοῦ ὁποίου συγκεντρώνει οὗτος τὸ ἐνδιαφέρον του, διὰ νὰ ἐξαγάγει τὰς ἀναγκαίας, διὰ τὰς δικὰς του πεποιθήσεις, ἀκολουθίας. Οὕτως ἀναφέρει: «Τὸ μυστικὸν τῆς σαρκώσεως καὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ θεώρησις τοῦ Θεοῦ ὡς Ἀνθρώπου» (152). «Οὐχὶ ἐγὼ, ἀλλ' αὕτη ἡ Θρησκεία ἀρνεῖται τὸν Θεόν: Αὕτη ἀφήνει τὸν Θεὸν νὰ γίνετα Ἀνθρωπος, καὶ εἶναι, κατ' αὐτὴν,... ὁ Θεὸς Ἀνθρωπος καὶ ὁ Ἀνθρωπος Θεός... Ἐγὼ ἐπρόδωσα, ἀπλῶς, τὸ μυστικὸν τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας,... εἶναι δὲ τοῦτο ἡ Ἀθεΐα... Ἡ Θρησκεία εἰς οὐδὲν ἕτερον πιστεύει ἢ εἰς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν θεότητα τοῦ Ἀνθρώπου» (62). «Ὅπως, λοιπόν, παρέδωκεν ἑαυτόν, ἐξ ἀγάπης, ὁ Θεός, οὕτω καὶ ἡμεῖς θὰ πρέπει νὰ ἀπορρίψομεν, ἐξ ἀγάπης, τὸν Θεόν» (158). Τὴν ἀπόρριψιν ταύτην τοῦ Θεοῦ ἐκλαμβάνει ὁ F. οὐχὶ ὡς Ἀθεΐαν, ἀλλ' ὡς γνησίαν Θρησκευτικότητα. Λέγει: «Ἀληθινὸς Ἀθεὸς εἶναι, συνήθως, ἐκεῖνος, εἰς τὸν ὁποῖον τὰ ἐπίθετα τοῦ Θεοῦ, ὅπως π.χ. ἡ ἀγάπη, ἡ σοφία, ἡ δικαιοσύνη, οὐδὲν εἶναι, οὐχί, ὅμως, καὶ ἐκεῖνος, εἰς ὁποῖον μόνον τὸ ὑποκείμενον τῶν ἐπιθέτων τούτων οὐδὲν εἶναι» (110).

Ὁ Feuerbach κινεῖται, εἰσέτι, εἰς τὸν χώρον τοῦ ἰδεολογικοῦ Διαφωτισμοῦ. Οὗτος θεωρεῖ τὴν Θρησκείαν ὡς φαινόμενον Ἀτομικῆς, μᾶλλον, πλάνης καὶ πιστεύει, ὅτι, μὲ κατάλληλον κριτικὴν, διαφώτισιν, ἀποκάλυψιν τοῦ «ψεύδους» αὐτῆς κ.λπ., δύνανται τὰ Ἄτομα νὰ ἔλθουν εἰς αὐτεπίγνωσιν καὶ νὰ ἀλλάξουν συνείδησιν διὰ τῆς ἀπορρίψεως ταύτης. Ἐξ ἄλλου τοῦτον θέτει καὶ ὡς σκοπὸν τῆς ἀποστολῆς του. «Τὸ ἔργον μου συνίσταται –λέγει– εἰς τὸ νὰ ἀποδείξω, ὅτι ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ Θεοῦ καὶ Ἀνθρωπίνου εἶναι ἀπατηλή, τ.ἔ. ὅτι

αὕτη οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τῆς ἀνθρωπίνης Οὐσίας καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου Ἄτομου καί, ἀκολούθως, ὅτι τὸ ἀντικείμενον καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς Θρησκείας εἶναι, ἀποκλειστικῶς, ἀνθρώπινον» (97), ἦτοι: «νὰ διαχωρίσω, ἀπλῶς, τὸ ἀληθὲς ἀπὸ τοῦ ψευδοῦς» (213). «Ἀκόμη καὶ ἡ Σελήνη, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἥλιος καὶ τὰ Ἴστροα καλοῦν τὸν Ἄνθρωπον εἰς τὸ Γνώθι σαυτὸν» (83). Ἀναφέρει δέ, συναφῶς, καὶ τὸ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως: «πάντων μέγιστον μαθημάτων τὸ γνῶναι αὐτόν· ἑαυτὸν γάρ τις ἐὰν γνῶ, Θεὸν εἴσεται» (99)¹². Ὅθεν καθίσταται φανερόν, ὅτι ὁ F. δὲν ἔχει διαβεῖ, εἰσέτι, τὸ κατώφλιον τῆς κοινωνικῆς καὶ πρακτικῆς Φιλοσοφίας τοῦ Μαρξισμοῦ. Ὁ K. Marx ἀναφέρει, μεταξὺ ἄλλων, εἰς τὰς περιφήμους «Θέσεις» του κατὰ τοῦ F.: «Ὁ Feuerbach διαλύει τὴν θρησκευτικὴν οὐσίαν εἰς τὴν Ἀνθρωπίνην οὐσίαν. Ὅμως ἡ Ἀνθρωπίνη οὐσία δὲν εἶναι ἀφηρημένον τι, ἐνοικοῦν εἰς τὸ Ἄτομον. Εἰς τὴν πραγματικότητά της εἶναι τὸ σύνολον τῶν Κοινωνικῶν σχέσεων... Ὁ Feuerbach δὲν βλέπει, ὡς ἐκ τούτου, ὅτι τὸ Ἐρησκεύειν εἶναι ἐν Κοινωνικὸν προϊόν, καὶ ὅτι τὸ ἀφηρημένον Ἄτομον, τὸ ὁποῖον οὗτος ἀναλύει, ἀνήκει εἰς μίαν συγκεκριμένην, Κοινωνικὴν, συνάφειαν»¹³.

Ὁ F. ὑπενθυμίζει εἰς τοὺς Θεολόγους, ὅτι θὰ πρέπει, εἰς τὸν περὶ Θεοῦ λόγον των, νὰ εἶναι οὐχὶ ἐξωπραγματικοὶ καὶ ἐξωκόσμοι, ἀλλὰ νὰ συνάπτουν τοῦτον πρὸς τὴν φυσικο-ἱστορικὴν πραγματικότητα, —μία ὑποχρέωσις, ἀπορρέουσα ἐκ τοῦ γεγονότος τῆς «σαρκώσεως» τοῦ Θείου Λόγου. Τὴν τάσιν ταύτην ἐξήρην, ἰδιαίτερος, ὁ Προτεσταντισμός, διὰ νὰ καταλήξει, τελικῶς, εἰς ἓνα ἐνδο-κοσμικόν, ἄνευ Θεοῦ, Χριστιανισμόν· ἐν τῇ προσπάθειά του νὰ ἀπορρίψει τὸν Θεὸν ὡς ὑπερκειμένην τοῦ κόσμου χωρο-χρονικὴν Ὀντότητα, ἀπέρριψεν οὗτος, συγχρόνως, τοῦτον καὶ ὡς ποιητικὴν διαφορὰν τοῦ Θείου εἶναι ἔναντι τῆς Κτιστῆς πραγματικότητος. Τὰς περὶ Θρησκείας ιδέας τοῦ F. θὰ υἱοθετήσει δέ, περαιτέρω, ἐν εὐρῷ Θεολογικὸν ρεῦμα, τοῦ Προτεσταντισμοῦ κυρίως, τὸ ὁποῖον θὰ ἀπορρίψει σύνολον τὴν Θρησκευτικότητα, ὡς Projektion καὶ Illusion, καὶ θὰ κρατήσει τὸν Χριστιανισμόν «ἀθρησκευτικῶς», ὡς ἐνδοκοσμικὸν «μέγεθος» καὶ ὡς ἄθρον Ἀνθρωπισμόν.

Ὁ Karl Marx (1818-1883) ἰσχύει, μαζὶ μὲ τὸν φίλον του Friedrich Engels (1820-1895), ὡς ὁ θεμελιωτὴς τῆς πολιτικῆς θεωρίας

12. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Παιδαγωγὸς* I (ΒΕΠ 7,189).

13. K. Marx, *Der Fetischcharakter der Ware und sein Geheimnis*, ἐν: Gadamer, μν. ἐργ.: *Philos.* (3), 143.

τοῦ Μαρξισμοῦ-Λενινισμοῦ καὶ ὁ πρωτεργάτης τοῦ Κομμουνιστικοῦ κινήματος καὶ τῆς πάλης τῶν τάξεων. Οὗτος εἶναι, βασικῶς, Ἐγγελανός, μὴ ἀπομακρυνθεὶς ἐκ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel, τὴν ὁποίαν, ὁμως, κατενόησε καὶ ἠρμήνευσε κατὰ τελείως διαφορετικὸν τρόπον καὶ μέθοδον. «Ὁ Karl Marx δὲν ἠμφεσβήτησε τὴν ταυτότητα Λογικῆς καὶ Πραγματικότητος», τὴν ὁποίαν εἶχε διατυπώσει ὁ Hegel. «Ὅ,τι χαρακτηρίζει αὐτόν, εἶναι, κυρίως, ὁ ρηξικέλευθος τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον ἀντιμετώπισε τὴν ὑπὸ τοῦ Hegel θεωρητικὴν συμφιλίωσιν Πνεύματος καὶ Πραγματικότητος, τὴν ὁποῖαν ἀπεδέχθη μὲν, ὡς καθολικὸν αἶτημα, ἀλλὰ καὶ κατέστη, συγχρόνως, ὁ πλέον αὐστηρὸς ἐπικριτὴς αὐτῆς... Ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Hegel θεωρητικῆς συμφιλίωσης μὲ τὴν πραγματικότητα ἐξήχθη τὸ αἶτημα τῆς ἐπαναστατικῆς πράξεως πρὸς πραγμάτωσιν τοῦ μὴ, εἰσέτι, Πραγματικοῦ... Ἡ ταῦτις Λογικῆς καὶ Πραγματικότητος, οὔσα βασικὴ θέσις τοῦ Hegel..., παραμένει, καὶ ἐδῶ, ἡ βᾶσις τῆς ἐπιταγῆς πρὸς ἐπαναστατικὴν ἀλλαγὴν τοῦ κόσμου καὶ πρὸς ἐπιβολὴν ἐνὸς δημοκρατικοῦ Ἀνθρωπισμοῦ»¹⁴.

Οἱ Μάρξ καὶ Engels κατέγραψαν τὰς βασικὰς ἀρχὰς τοῦ Κομμουνισμοῦ εἰς τὸ «Κομμουνιστικὸν Μανιφέστον» των (1848), διὰ τοῦ ὁποῖου προβαίνουν εἰς ἀνατομίαν τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι καὶ τῶν δυνάμεων, πού τὸ προσδιορίζουν, καὶ ὑποδεικνύουν, συγχρόνως, τὸν τρόπον καὶ τὰ μέσα ὑπερβάσεως τοῦ Κακοῦ καὶ ἀνατροπῆς τοῦ Ἀρνητικοῦ πρὸς μίαν νέαν πορείαν θετικῆς δημιουργικότητος καὶ ἐξανθρωπισμοῦ τῶν Κοινωνιῶν. Ἐξ αὐτοῦ δὲ παρατίθενται τὰ ἀκόλουθα ἀποσπάσματα: «Ἡ ἱστορία, συνόλου τῆς μέχρι τοῦδε Κοινωνίας, ἐκινήθη εἰς τὰς ἀντιθέσεις τῶν Τάξεων, αἵτινες προσέλαβον, κατὰ ἐποχάς, ποικίλας μορφάς»¹⁵. «Σύνολος ἡ μέχρι τοῦδε Κοινωνία ἐβασίσθη ἐπὶ τῆς ἀντιθέσεως καταπιεζουσῶν καὶ καταπιεζομένων τάξεων» (55). Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Νέων χρόνων «διεσπάσθη ἡ ὅλη Κοινωνία εἰς δύο μεγάλα, ἐχθρικά, μέτωπα, εἰς δύο, εὐθέως, ἀντικειμένας τάξεις: τὴν Ἀστικὴν (Bourgeoisie) καὶ τὴν Ἐργατικὴν» (Proletariat, 44). «Ὁ κύριος λόγος, πού ὑπάρχει καὶ ἐξουσιάζει ἡ τάξις τῶν Bourgeoisie, ὀφείλεται εἰς τὴν συσσώρευσιν τοῦ πλοῦτου εἰς χεῖρας τῶν Ἰδιωτῶν, εἰς τὸν σχηματισμὸν καὶ εἰς τὴν ἐπαύξησιν τοῦ Κεφαλαίου» (56). «Ἡ μοντέρνα, Ἀστικὴ, Ἰδιοκτησία ἀποτελεῖ τὴν ἐσχάτην καὶ τελειοτάτην ἔκφρασιν παραγωγῆς καὶ ἀποκτήσεως Ἀγαθῶν, βασιζομένην ἐπὶ τῆς ἀντιθέσεως τῶν τάξεων καὶ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν μὲν ὑπὸ τῶν δὲ»

14. H.-G. Gadamer, *Karl Marx*, ἐν: *Philosophisches Lesebuch* (3/1989), 126.127.

15. *Grundlagen des wissenschaftlichen Sozialismus*, (1975), 63. Αἱ περὶ αὐτοῦ σελίδες παρατίθενται ἐντὸς τοῦ κετιμένου.

(57). Εἰς τὴν ἀντιπέραν ὄχθην εὐρίσκεται ἡ τάξις τοῦ *Προλεταριάτου*: «Τὸ Προλεταριάτον εἶναι ἀκτῆμον... Ὁ σύγχρονος Ἐργάτης ἀντί, μὲ τὴν πρόοδον τῆς Βιομηχανίας, νὰ ἐξυψοῦται, βυθίζεται, ὅλον ἐν καὶ βαθύτερον, εἰς τὰς συνθήκας τῆς δικῆς του τάξεως» (54.55). «Ὁ Ἐργάτης ζεῖ μόνον, διὰ νὰ ἐπαυξάνει τὸ Κεφάλαιον» (59). «Εἰς τὴν Ἀστικὴν κοινωνίαν τὸ μὲν Κεφάλαιον εἶναι αὐτόνομον καὶ προσωπικόν, ὁ δὲ Ἐργαζόμενος εἶναι Ἄτομον ἐξηρημένον καὶ ἀπρόσωπον» (59). «Εἰς τὴν Ἀστικὴν κοινωνίαν,... ὅσοι ἐργάζονται, οὐδὲν ἀποκοτῶν, καὶ ὅσοι ἀποκοτῶν, δὲν ἐργάζονται» (60).

Ἐξ ἄλλου, αἱ *Ἰδέαι* ἐκάστης ἐποχῆς: Ἐρησκεία, Ἠθικὴ, Φιλοσοφία, Νόμοι, Ἰδεολογίαι κ.λπ., οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ τὸ ἐπι-φαινόμενον, τὸ ἐπί-στρομα, τῶν ἐκάστοτε ὑφισταμένων οἰκονομικο-κοινωνικῶν συνθηκῶν. «Τί ἄλλο ἀποδεικνύει ἡ ἱστορία τῶν Ἰδεῶν ἢ ὅτι ἡ πνευματικὴ παραγωγή μεταβάλλεται ἀντιστοίχως πρὸς τὴν ὑλικήν; Αἱ κυριαρχοῦσαι Ἰδέαι ἐκάστης ἐποχῆς ἦσαν, πάντοτε, μόνον αἱ Ἰδέαι τῆς κυριαρχούσης τάξεως... Χρειαζέται βαθυτέρας γνώσεως πρὸς κατανόησιν ὅτι, μὲ τὰς συνθήκας ζωῆς τῶν Ἀνθρώπων: μὲ τὰς κοινωνικὰς σχέσεις καὶ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν των, μεταβάλλονται καὶ αἱ ἀντιλήψεις, θεωρίαι καὶ ἐννοιαί, μὲ μίαν λέξιν ἢ συνείδησιν των» (62); «Νόμοι, Ἠθικὴ, Ἐρησκεία» κ.λπ. ἐκφράζουσι τὰ συμφέροντα τῆς Ἀστικῆς τάξεως (54).

Ποία ἡ θεραπεία τοῦ Κακοῦ; – Βελτίωσις τοῦ ὑφισταμένου δὲν εἶναι δυνατὴ, ἀλλὰ μόνον ἀνατροπὴ τοῦ Κατεστημένου διὰ *βιαίας ἐπαναστάσεως*: «Ὁ σκοπὸς τῶν Κομμουνιστῶν, ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν λοιπῶν Ἐργατικῶν παρατάξεων, εἶναι ὁ σχηματισμὸς τοῦ Προλεταριάτου εἰς τάξιν, τὸ κρῆμισμα τῆς ἐξουσίας τῶν Ἀστῶν καὶ ἡ κατάκτησις τῆς πολιτικῆς δυνάμεως διὰ τοῦ Προλεταριάτου» (57). «Οἱ Κομμουνισταί... διακηρῦσσουσιν δημοσίως, ὅτι οἱ σκοποὶ των θὰ ἐκπληρωθοῦν μόνον διὰ τῆς βιαίας ἀνατροπῆς ὅλων τῶν ἤδη ὑφισταμένων Κοινωνικῶν τάξεων. Ἡ ἄρχουσα τάξις θὰ πρέπει νὰ τρέμει τὴν Κομμουνιστικὴν ἐπανάστασιν. Οἱ Προλετάριοι οὐδὲν ἔχουσιν νὰ ἀπολέσουν, παρὰ μόνον τὰς ἀλυσίδας των, καὶ νὰ κερδήσουν, συγχρόνως, ἓνα Κόσμον» (66).

Δύο θεμελιώδεις ἀλλαγὰς θὰ ἐπέφερον ἡ ἐπικράτησις μιᾶς Κοινωνικῆς ἐπαναστάσεως: «τὴν κατάργησιν τῆς *Ἰδιοκτησίας*» (57), «διὰ τῆς μετατροπῆς τοῦ Κεφαλαίου εἰς Κοινωνικὴν, εἰς ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινωνίας ἀνήκουσαν, περιουσίαν» (58) καί, συγχρόνως, διὰ τῆς ἀναθέσεως «τῶν παραγωγικῶν μέσων εἰς χεῖρας τοῦ Κράτους» (64). Ὡς συνέπεια δὲ τῶν Νέων τούτων, οἰκονομικο-κοινωνικῶν, συνθηκῶν θὰ ἐπήρχετο ἡ κατάλυσις καὶ ἡ, σταδιακὴ, ἐξαφάνισις ὅλων τῶν ἐπιφαινομένων ἐκείνων *ιδεῶν* τῆς Ἐρησκείας, Ἠθικῆς, Νόμων, Φιλοσοφίας κ.λπ., αἱ ὁποῖαι συνιστοῦν τὸ διεφθαρμένον «ἐποικοδόμημα» (55) τῆς διεφθαρμένης

Ἀστικῆς κοινωνίας. «Ἡ Κομμουνιστικὴ ἐπανάστασις εἶναι ἡ πλέον ρηξικέλευθος ρῆξις μὲ τὰς παραδοσιακὰς σχέσεις ιδιοκτησίας. Οὐδὲν ὅμως δὲ θαυμαστὸν ὅτι, κατὰ τὴν διαδρομὴν ἐξελιξέως τῆς, θὰ ἐπακολουθήσει, ριζικωτάτη, ρῆξις καὶ μὲ τὰς παραδεδομένας Ἰδέας» (63-64).

Αὐταὶ εἶναι, περίπου, αἱ βασικαὶ θέσεις τοῦ Μαρξισμοῦ, τὰς ὁποίας ὁ Μάρξ, διὰ τῶν περαιτέρω ἔργων, καὶ κυρίως διὰ τοῦ «Κεφαλαίου» του, ἐνεβάθυνε, διηύρυνε, ἐβελτίωσε, ἀλλὰ καὶ ἐξελαίκευσεν. Αἱ θέσεις τοῦ Μαρξισμοῦ, ὅπως διατυπώνονται αὐταὶ εἰς τὸ «Κομμουνιστικὸν Μανιφέστον» εἶναι, ἀσφαλῶς, ὀρθαί, ὡς πρὸς τὴν ἀνατομίαν καὶ *διάγνωσιν* τῶν ὑφισταμένων συνθηκῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἔχει, ἐπανειλημμένως, γίνεαι ἀναφορά. Τὸ κρίσιμον σημεῖον, ὅμως, ἔγκειται εἰς τὸν τρόπον καὶ τὰ μέσα, πὺ προτείνει ὁ Μαρξισμὸς, πρὸς ὑπερβασιν τῆς ὑφισταμένης Κοινωνικῆς ἀταξίας, ἀδικίας καὶ διαφθορᾶς. Ὁ Μάρξ ὀρίζει, ὡς φορέα ἀλλαγῆς, τὸ *Προλεταριάτον*, —τοῦτο δὲ εἶναι οἱ Ἔργαζόμενοι, τελούντες ὑπὸ ἀθλίας Οἰκονομικᾶς καὶ λοιπὰς συνθήκας. Ὡς μόνον δὲ «προσὸν» καὶ κίνητρον ἐξεγέρσεως αὐτῶν θεωρεῖ οὗτος «τὰς Ἀλυσίδας» των (Ketten, 66), ὅτι δηλ. ἡ προϊοῦσα ἐξαθλίωσις αὐτῶν θὰ ἀναγκάσει αὐτοὺς νὰ ἐξεγερθοῦν καὶ «νὰ τινάξουν εἰς τὸν ἀέρα ὅλον τὸ ἐποικοδόμημα τῶν στρωμάτων τῆς ἐπισήμου κοινωνίας» (55). Καὶ τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς Μαρξιστικῆς θεωρίας θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῆι ὡς ὀρθόν: ἡ ἐξαθλίωσις Ἀτόμων καὶ Λαῶν ὀδηγεῖ ἢ εἰς τὴν ἀπόγνωσιν ἢ εἰς τὴν ἐξέγερσιν. Τὸ κυρίως πρόβλημα ἐντοπίζεται, ὅμως, εἰς τὸ ἐὰν καὶ κατὰ πόσον τὸ Προλεταριάτον, «τὸ κατώτατον στῶμα τῆς ὑφισταμένης κοινωνίας» (55), εἶναι εἰς θέσιν, μὲ τὰς «δυνάμεις», ἥτοι τὴν ἐξαθλίωσιν, πὺ διαθέτει —«ὁ ἀγὼν κατὰ τῶν Bourgeoisie ἄρχεται μὲ τὴν ὑπαρξίν των» (51)—, νὰ ὀδηγήσει εἰς *ποιοτικὴν* ἀνανέωσιν τὴν Κοινωνίαν, ἥτοι εἰς τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἐλευθερίαν¹⁶.

16. Κατὰ τὸν I. Fetscher ὀρίζει ὁ K. Marx, εἰδικώτερον, τὸ Προλεταριάτον —διότι ἄλλοι μαρξισταὶ ἰδεολόγοι σκέπτονται ἄλλως πως—, ὡς ἀκολούθως: «Τρεῖς λόγοι ὤθησαν τὸν Μάρξ νὰ προσδιορίσει τὴν παγκόσμιον ἱστορικὴν σημασίαν τοῦ Προλεταριάτου: Πρῶτον, ἐδέχετο οὗτος, ὅτι τὸ Προλεταριάτον, ἐξ αἰτίας τῶν ἐξελικτικῶν νόμων τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, θὰ γίνεαι ὅλον ἐν καὶ πολυπληθέστερον καί, κάποτε, θὰ συμπεριλάβει τὸ μέγιστον μέρος τῆς Ἀνθρωπότητος. Δεύτερον: διέβλεπεν οὗτος, εἰς τὴν διαρκῶς αὐξανομένην ἔντασιν μεταξὺ τῆς ἀνθρωπίνης αὐτο-συνειδήσεως ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς πρακτικῆς ἀντικειμενοποιήσεως καὶ ἀποξενώσεως τῆς προλεταριακῆς υπάρξεως (τοῦ τρόπου ζωῆς τοῦ μισθωτοῦ-ἐργάτου) ἀφ' ἑτέρου, τὴν ρίζαν ἐνὸς πρὸς δρᾶσιν ὠθησῆναι πάσχειν, πρὸς μίαν ἐξανθρωπιστικὴν ἐπανάστασιν... πρὸς ἐξάλειψιν τῆς ἀλλοτριώσεως ἐκ συνόλου τῆς πραγματικότητος. Τρίτον: ἀνέμενεν οὗτος ἐκ τῆς ἐν

Στηριζόμενος ὁ Μάρξ ἐπὶ τῶν «πτωχῶν» καὶ τοῦ παραδόξου «τῆς ἀδυναμίας των ὡς δυνάμεως» φαίνεται νὰ προσεγγίζει τὸ Χριστιανικὸν παράδοξον, —κατὰ τό: «Ὅταν ἀσθενῶ, τότε δυνατός εἰμι» (Β' Κορ. 12,10)—, ἀλλ' ἡ διαφορὰ εἶναι ἀβυσσαλέα. Ὁ Χριστιανισμὸς ἀναζητεῖ *ποιοτικᾶς* δυνάμεις πρὸς βελτίωσιν, πρωτίστως, τοῦ Ἀτόμου, —τοῦτο δὲ σημαίνει, ἐδῶ, «πτωχός»—, ἐκ τοῦ ὁποίου θὰ προκύψει, περαιτέρω, ἡ βελτίωσις τῆς Κοινωνίας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Κομμουνισμὸν, ὅστις στηρίζει τὴν *ποιοτικὴν* ἀλλαγὴν τῆς Κοινωνίας: δικαιοσύνην, ἐλευθερίαν κ.λπ. ἐπὶ *ποσοτικῶν* —ὕλικῶν— κατηγοριῶν καὶ τυφλῶν καὶ ἀλόγων δυνάμεων: τὴν βίαν. Ἐκτὸς καὶ ἀνομιζεται, ὅτι ἡ καταπίεσις, πτωχεία καὶ ἐξαθλίωσις *καθ' αὐτὴν* δημιουργεῖ, *αὐτομάτως*, *ὕγιῃ* Ἄτομα, ἀλλὰ τοιαύτην ἀντίληψιν δὲν ἔχουν οἱ θεμελιωταὶ τοῦ Μαρξισμού. Ἀνάμεσα εἰς τοὺς Προλεταρίους —ἀναφέρουν— ὑπάρχουν καὶ Ἐργάται, οἱ ὅποιοι «δὲν εἶναι ἐπαναστατικοί, ἀλλὰ συντηρητικοί καί, ἔτι πλέον, ἀντιδραστικοί... Οὗτοι εἶναι οἱ Παλιο- Προτελάριοι, ἡ παθητικὴ αὐτὴ σαπίλα τῶν κατωτάτων στρωμάτων τῆς παλαιᾶς κοινωνίας» (54). Πῶς καθίσταται δυνατὴ, λοιπόν, ἡ μετάβασις ἐκ τοῦ ποσοτικοῦ —ὕλικου— εἰς τὸ ποιοτικὸν καὶ ἐκ τοῦ τυφλοῦ καὶ ἀσυνειδήτου —τῆς δυνάμεως καὶ τῆς βίας— εἰς τὸ βασιλεῖον τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἐλευθερίας; —διότι ἡ Ἐλευθερία εἶναι ὁ ἀπώτατος σκοπὸς τῆς Κομμουνιστικῆς κοινωνίας, ὅταν τὰ πάντα θὰ καταλήξουν εἰς «μίαν Assoziation, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ ἐλευθέρᾳ ἐξέλιξις ἑνὸς ἐκάστου Ἀτόμου θὰ εἶναι ὁ ὅρος τῆς ἐλευθέρᾳ ἐξελίξεως ὄλων» (65).

Τὸ πρόβλημα τοῦτο παραμένει εἰς τὸν Μαρξισμόν ἄλυτον, πῶς δηλ. μία τάξις, οἱ Προλετάριοι, διαθέτουσα ὕλικὰ καὶ ποσοτικά, μόνον, Ἀρνητικὰ «προσόντα», ἤτοι ἐξαθλίωσιν, δύναμιν καὶ βίαν, ὡς

τῇ *πράξει συνεργασίας τῶν Ἐργατῶν... ἐν πνεῦμα ἀλληλεγγύης* καὶ συντροφικότητος... Τὸ πρῶτον κίνητρον εἶναι *κοινωνικο-οικονομικόν*, τὸ δεύτερον *μεταφυσικόν* (καὶ δὴ 'θεολογικόν'), τὸ δὲ τρίτον *ψυχολογικόν*» (131). Κατὰ Μάρξ: «Ἡ ταυτότης εἶναι καὶ Συνειδήσεως, ἀντικειμενικὸν γίνεσθαι καὶ ὑποκειμενικῆς συνειδήσεως τοῦ γίνεσθαι πραγματοῦται εἰς τὴν *αὐτοσυνειδήτον δράσιν τοῦ Προλεταριάτου*, τὸ ὁποῖον κατανοεῖ τὰς ἀντιφάσεις τοῦ παρόντος ὡς τοὺς ὅρους, ποὺ διευκολύνουν τὴν ἐλευθέρᾳ διαμόρφωσιν τοῦ μέλλοντός του... Αὕτη εἶναι ἡ ἱστορικὴ, ρεαλιστικὴ, διαλεκτικὴ κατὰ Μάρξ» (74), ἤτοι: «Οὐχὶ ἡ Συνείδησις προσδιορίζει τὸ εἶναι, ἀλλ' ἀντιστρόφως: τὸ κοινωνικὸν εἶναι προσδιορίζει τὴν Συνείδησιν», —τοῦτο δέ, «τὸ κοινωνικὸν εἶναι, εἶναι τὸ Προλεταριάτον, τοῦ ὁποίου ἡ ταξικὴ Συνείδησις *μεταποιεῖται* ἐν τῇ κοινωνικῇ πραγματικότητι εἰς ἀνατρεπτικὴν πρᾶξιν. Διὰ τῆς μεταβολῆς του δὲ ταύτης εἰς ἐπαναστατικὴν δράσιν ἀποδεικνύει τοῦτο, τὸ πρῶτον, τὴν 'ἀντικειμενικὴν ἀλήθειάν' του» (59 *Karl Marx und der Marxismus*, Piper 1967).

«μᾶζα», δύναται νὰ ὀδηγήσει τὴν κοινωνίαν εἰς ποιοτικὰς καὶ πνευματικὰς ἀλλαγὰς καὶ βελτιώσεις, ἤτοι εἰς τὸν ἐξανθρωπισμὸν τῶν μελῶν τῆς. Ἡ Νέα κατάστασις, δι' ἀνατροπῆς τῆς παλαιᾶς, Ἀστικῆς, ἤμπορεῖ νὰ ὀδηγήσει εἰς μίαν Νέαν τυραννίαν, τὴν τοῦ Προλεταριάτου, ἀντὶ ἐκείνης τῶν Ἀστικῶν, οὐδέποτε, ὅμως, εἰς μίαν *ιδανικὴν*, ἀνθρωπίνην, κοινωνίαν δικαιοσύνης καὶ ἐλευθερίας. Ὁ γερμανοεβραῖος Κάρολ Μάρξ ἐφήρμοσεν, ἐν προκειμένῳ, τὸ Παλαιο-Διαθηκικόν: «Ὁφθαλμὸν ἀντὶ Ὁφθαλμοῦ, Ὀδόντα ἀντὶ Ὀδόντος, Χεῖρα ἀντὶ Χειρὸς, Πόδα ἀντὶ Ποδός» (Ἐξοδ. 21,24), ἤτοι τὴν ἀνταπόδοσιν τοῦ Κακοῦ εἰς τὸ Κακόν, ἐν τῇ ἐννοίᾳ, ὅτι θὰ προκύψει τὸ Ἀγαθόν, κατὰ τό: «ποιήσωμεν τὰ Κακά, ἵνα ἔλθῃ τὰ Ἀγαθὰ» (Ρωμ. 3,8)! Ἀντιθέτως δὲ συνιστᾷ ὁ Χριστιανισμὸς: «Ἀγαπάτε τοὺς Ἐχθροὺς ὑμῶν» (Μτθ. 5,44) καὶ: «μηδενὶ κακὸν ἀντὶ κακοῦ» ἀνταποδώσεις (Ρωμ. 12,17). Ἀνεξαορτήτως τῶν θέσεων τούτων τοῦ Χριστιανισμοῦ τὸ Φιλοσοφικὸν πρόβλημα τῆς σχέσεως μεταξὺ ποσοτικοῦ καὶ ποιοτικοῦ παραμένει ἄλυτον εἰς τὸν Μαρξισμόν, διότι εἶναι φανερόν, ὅτι ἡ ἀνατροπὴ τῆς βίας διὰ τῆς βίας, ἢ κατάργησις τῆς ιδιοκτησίας, ἢ κρατικοποιήσις τῶν μέσων παραγωγῆς ἢ ἡ ἐπίλυσις τοῦ Οἰκονομικοῦ δὲν ὀδηγοῦν, *αὐτομάτως* καὶ *αὐτονοήτως*, εἰς μίαν *ιδανικὴν* κοινωνίαν, ἀλλ' ἀπαιτεῖται νὰ ὑπάρχει *προ*-ηγουμένως ἢ, τουλάχιστον, *παρα*λλήλως, ὁ ἐξ-ανθρωπισμὸς τῶν Ἀτόμων πρὸς ὀρθὴν, δικαίαν κ.λπ. χρῆσιν τῶν «μέσων» τούτων: παραγωγῆς, ἀγαθῶν, ἐξουσίας κ.λπ. Ἄλλως δέ, ἤμπορεῖ νὰ γίνῃ ἀνατροπὴ μιᾶς ὑφισταμένης, διεφθαρμένης, Κοινωνίας διὰ *βιαιῶν* μέσων, ὅτι, ὅμως, θὰ προκύψει, θὰ εἶναι μία νέα μέν, ἀλλ' ἀντίστοιχος πρὸς τὴν προηγουμένην, ἤτοι διεφθαρμένη, κατάσταση. Ἡ ἱστορία ἐπεβεβαίωσε τὴν θέσιν ταύτην: Ἡ Δικτατορία τοῦ Προλεταριάτου δὲν ὑπῆρξε ὀλιγώτερον τυραννικὴ, ἄδικος καὶ ἀπάνθρωπος ἢ ἐκείνη τῶν Ἀστικῶν κοινωνιῶν, — τούναντίον δέ!

Οὕτε δὲ σημαίνει ἡ ἐπίλυσις τοῦ Οἰκονομικοῦ καὶ τὴν *αὐτόματον* «ἠθικὴν» βελτίωσιν τῶν Ἀτόμων, διότι, ἐν τῷ αὐτῷ περιπτώσει, θὰ ἔπρεπεν οἱ Πλούσιοι νὰ εἶναι οἱ «καλύτεροι» Ἄνθρωποι, — ἀλλ' αὐτοὺς, ἀκριβῶς, ἐγκαλεῖ ὁ Μαρξισμὸς ὡς διεφθαρμένους!

Ἡ ἐλπίς δέ, μὲ τὴν ὁποίαν ἐξέτρεφε τοὺς δεινοπαθοῦντας Λαοὺς τοῦ ὀ ιστορικὸς Κομμουνισμὸς, ὅτι δηλ. κάποτε, μετὰ τὴν πάροδον ἑκατονταετιῶν καὶ χιλιετιῶν ἴσως, ὅτε θὰ ἐκλείβουν αἱ «ταξικαὶ ἀντιθέσεις» καὶ θὰ καταργηθῇ «ἡ πολιτικὴ ἐξουσία, ἥτις εἶναι ὠργανωμένη βία μιᾶς τάξεως πρὸς καταπίεσιν μιᾶς ἄλλης» (65), θὰ καταργηθῇ καὶ ἡ Δικτατορία τοῦ Προλεταριάτου, τὴν ὁποίαν καὶ θὰ διαδεχθῇ ὁ ἐπίγειος Παράδεισος τοῦ Κομμουνισμοῦ, ἀποτελεῖ τὴν χειρὶς-στην-μορφὴν Θρησκείας, πού ἐπενοήθη ποτέ, τῆς ὄντως «Ὅπιον τοῦ

Λαοῦ» Θρησκείας, — μιᾶς Θρησκείας, ἥτις ἐπινοεῖ, ἐκ νέου, ἐν Ἀπόλυτον, τὸν ἐπίγειον Παράδεισον, — ἐκκοσμικευθεῖσαν ἔννοιαν τῆς Χριστιανικῆς «Βασιλείας τοῦ Θεοῦ» —, τὸν ὁποῖον τοποθετεῖ εἰς τὸ Μέλλον, ὡς τὸ Μὴ-Εἰσέτι-Ἐλθόν, καὶ καλεῖ τοὺς ὑπηκόους τῆς νὰ θυσιασθοῦν καὶ νὰ ἐλπίζουν εἰς τὴν ἔλευσιν αὐτοῦ, ἄνευ, ὅμως, ἐλπίδος συμμετοχῆς τῶν ἰδίων εἰς αὐτόν, ἀφοῦ, κατὰ τὸ δόγμα τῆς «Θρησκείας» ταύτης, ζωῆ, μετὰ θάνατον, δὲν ὑπάρχει!

Ὁ δογματικός, διαλεκτικός, Μαρξισμὸς κατανοεῖται ὀρθῶς μόνον ἐν τοῖς πλαισίοις τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Πνεύματος τοῦ Hegel, τῆς ὁποίας καὶ ἀποτελεῖ σχεδὸν ἐπανάληψιν, ὑπὸ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς τὴν θέσιν τοῦ Πνεύματος θέτει οὗτος τὴν Ὑλῆν. Ὅπως ἐκεῖ, οὕτω καὶ ἐδῶ ἡ Ὑλῆ (Θέσις), τὸ ἀ-συνείδητον, κινεῖται πρὸς τὴν Ἀντί-Θεσιν, ὡς ἀλλοτριώσις (Προλεταριάτον), διὰ νὰ ἐπιστρέψει εἰς ἑαυτὴν ὡς Σύν-Θεσις: εἰς τὸ Βασιλείον τῆς ἐλευθερίας, λογικῆς, δικαιοσύνης καὶ ἀνθρωπισμοῦ. «Ἡ κεφαλὴ τῆς χειραφετήσεως εἶναι ἡ Φιλοσοφία, ἡ δὲ καρδιά αὐτῆς τὸ Προλεταριάτον. Ἡ Φιλοσοφία δὲν δύναται νὰ πραγματωθεῖ, ἄνευ καταργήσεως τοῦ Προλεταριάτου, τὸ δὲ Προλεταριάτον δὲν δύναται νὰ καταργηθεῖ, ἄνευ πραγματώσεως τῆς Φιλοσοφίας»¹⁷. Εἰς τὰ μεταγενέστερα ἔργα τοῦ Μαρξισμοῦ ἐξαίρεται, μὲ ἰδιαιτέραν ἔμφασιν, ὁ ἀντικειμενικὸς χαρακτῆρ τοῦ φυσικο-ιστορικοῦ γίγνεσθαι, ὡς ἐνὸς γίγνεσθαι ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, ἐκ τοῦ ἀτελοῦς πρὸς τὸ τέλειον, συμφώνως καὶ πρὸς τὴν αἰσιόδοξον ἰδεολογίαν τοῦ 19ου αἰῶνος.

Ὅπως τὸν Feuerbach, οὕτω καὶ τὸν Μὰρξ ἀπασχόλησεν, ἰδιαιτέρως, ἡ *Θρησκεία*, τὴν ὁποίαν ἐθεώρει ὡς συνένοχον τῆς ὑφισταμένης Κοινωνικῆς κρίσεως καὶ διαφθορᾶς καὶ ὡς βασικὸν ἐμπόδιον ὑπερβάσεως ταύτης. Μὲ τὰς περὶ Θρησκείας ἀπόψεις τοῦ Μὰρξ θὰ ἀσχοληθῶμεν περαιτέρω, λόγῳ τῆς σημασίας των διὰ τὸ θέμα τῆς παρουσίας ἐργασίας, περιοριζόμενοι εἰς τὰς βασικὰς αὐτοῦ θέσεις, ὅπως διατυποῦνται αὗται εἰς τὰ ἀκολουθοῦντα, ἐπιλεκτικῶς, κείμενά του.

«Ἡ κριτικὴ τῆς Θρησκείας εἶναι ἡ προϋπόθεσις πάσης ἄλλης κριτικῆς... Ὁ Ἄνθρωπος, ὅστις εἰς τὴν φανταστικὴν πραγματικότητα τοῦ Οὐρανοῦ, ὅπου ἀνεξήτει ἓνα ὑπεράνθρωπον, εὔρε μόνον τὴν ἑαυτοῦ ἀνταύγειαν, δὲν θὰ ἔχει, πλέον, τὴν ροπὴν πρὸς ἀνεύρεσιν τοῦ φαντάσματος μόνον τοῦ ἑαυτοῦ του, μόνον τοῦ ὑπερανθρώπου ἐκεῖ, ἐνθα ἀναζητεῖ καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητεῖ οὗτος τὴν ἀληθινὴν του πραγματικότητα. Τὸ θεμέλιον τῆς ἀθρησκευτικῆς κριτικῆς εἶναι:

Ὁ Ἄνθρωπος κάμνει τὴν Θρησκείαν, — ἡ Θρησκεία δὲν κάμνει τὸν Ἄνθρωπον. Ἡ Θρησκεία εἶναι ἡ αὐτο-συνείδησις ἢ τὸ αὐτο-αἰσθημα τοῦ Ἄνθρώπου, ὅστις τὸν

17. K. Marx, *Zur Kritik der hegelischen Rechtsphilosophie*, ἐν: Gadamer, μν. ἔργ.: Philos. (3), 141.

ἑαυτὸν του ἢ δὲν εὗρεν, εἰσέτι, ἢ ἀπώλεσεν, ἐκ νέου. Ὅμως ὁ Ἄνθρωπος δὲν εἶναι τι τὸ ἀφηρημένον, Ὅν ἐκτὸς τοῦ κόσμου ρεμβάζον. Ὁ Ἄνθρωπος, — οὗτος εἶναι ὁ *κόσμος τοῦ Ἀνθρώπου*: κράτος, κοινωνία. Κράτος καὶ κοινωνία παράγουν τὴν Θρησκείαν, — *μίαν διεφθαρμένην περὶ κόσμου συνείδησιν*, διότι εἶναι τὰτα εἰς *διεφθαρμένον κόσμον*... Ἡ Θρησκεία εἶναι ἡ γενικὴ θεωρία τοῦ κόσμου τούτου... ἡ *κατὰ φαντασίαν πραγμάτων* τῆς ἀνθρωπίνης Οὐσίας, ἀφοῦ ἡ *ἀνθρωπίνη Οὐσία* δὲν συνιστᾷ ἀληθινὴν ὄντοτητα. Ὁ πόλεμος κατὰ τῆς Θρησκείας εἶναι, ἐμμέσως λοιπόν, πόλεμος κατ' ἐκείνου τοῦ κόσμου, τοῦ ὁποίου ἡ Θρησκεία εἶναι τὸ πνευματικὸν ἄρωμα.

Ἡ *Θρησκευτικὴ* ἔλλεινότης εἶναι ἡ *ἐκφρασις* τῆς πραγματικῆς ἔλλεινότητος καί, ἐν ταύτῃ, ἡ *διαμαρτυρία* κατὰ τῆς πραγματικῆς ἔλλεινότητος. Ἡ Θρησκεία εἶναι ὁ στεναγμὸς τῆς καταδυναστευομένης Φύσεως, ἡ ψυχὴ ἐνὸς ἀκάρδου κόσμου, καθὼς καὶ τὸ πνεῦμα ἀπνευματικῶν καταστάσεων. Αὕτη εἶναι τὸ Ὅπλον τοῦ Λαοῦ.

Ἡ κατάργησις τῆς Θρησκείας, ὡς τῆς *ἀπατηλῆς* εὐτυχίας τοῦ Λαοῦ, εἶναι τὸ αἴτημα τῆς *πραγματικῆς* αὐτοῦ εὐτυχίας. Τὸ αἴτημα, νὰ καταργηθοῦν αἱ ψευδαισθήσεις περὶ τῆς καταστάσεώς του, εἶναι τὸ *αἴτημα*, νὰ *καταργηθῆ* *μία* *κατάστασις*, ἣτις *χρειάζεται* *τὰς* *ψευδαισθήσεις*. Ἡ κριτικὴ τῆς Θρησκείας εἶναι δηλ., ἐν *σπέρματι*, ἡ *κριτικὴ* τῆς *κοιλιάδος* *Κλαυθμώνος*, τῆς ὁποίας *φωτοστέφανον* εἶναι ἡ Θρησκεία. Ἡ κριτικὴ τῆς Θρησκείας φέρει εἰς ἀπογήτευσιν τὸν Ἄνθρωπον, διὰ νὰ σκέπτεται, νὰ ἐνεργεῖ καὶ νὰ διαμορφῶναι τὴν πραγματικότητά του, μὲ ἀπογοήτευσιν καὶ μὲ περίσκεψιν ἔτσι, ὥστε νὰ στρέφεται οὗτος περὶ ἑαυτὸν καὶ περὶ τὸν πραγματικὸν αὐτοῦ ἥλιον. Ἡ Θρησκεία εἶναι μόνον ὁ φανταστικὸς ἥλιος, ὁ περὶ τὸν Ἄνθρωπον κινούμενος, ἐν ὅσῳ χρόνῳ δὲν κινεῖται οὗτος περὶ τὸν ἑαυτὸν του. Εἶναι, λοιπόν, ἡ *ἀποστολὴ* τῆς *Ἰστορίας*, ἀφοῦ ἐξηφανίσθη τὸ *Ἐπέκεινα* *διὰ* τῆς *Ἀληθείας*, νὰ ἐγκαθιδρύσῃ τὴν *Ἀλήθειαν* τοῦ *Ἐντεῦθεν*. Εἶναι, πρωτίστως, ἡ *ἀποστολὴ* τῆς *Φιλοσοφίας*, ἣτις ἴσταται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς *Ἰστορίας*, μετὰ τὸ ξεσκεπάσμα τῆς *ἀγίας* *μορφῆς* τῆς ἀνθρωπίνης αὐτο-αλλοτριώσεως, νὰ ξεσκεπάσῃ τὴν αὐτο-αλλοτριώσιν εἰς τὰς *ἀνιέρους* *αὐτῆς* *μορφάς*. Ἡ κριτικὴ τοῦ Οὐρανοῦ μεταβάλλεται, ἔτσι, εἰς κριτικὴν τῆς Γῆς, ἡ *κριτικὴ* τῆς *Θρησκείας* εἰς *κριτικὴν* τοῦ *Δικαίου*, ἡ *κριτικὴ* τῆς *Θεολογίας* εἰς *κριτικὴν* τῆς *Πολιτικῆς*... Ἡ κριτικὴ τῆς Θρησκείας λήγει μὲ τὴν διδασκαλίαν, ὅτι ὁ *Ἄνθρωπος* *εἶναι* τὸ *ὑψιστον* Ὅν *διὰ* τὸν Ἄνθρωπον, δηλ. μὲ τὴν *κατηγορικὴν* *προσταγὴν* τῆς *ἀνατροπῆς* *ὄλων* *τῶν* *σχέσεων*, εἰς τὰς ὁποίας εἶναι ὁ Ἄνθρωπος ἐν κατασχυμένον, ἐν ὑποδουλωμένον, ἐν ἐγκαταλειμμένον, ἐν περιφρονημένον Ὅν¹⁸... Οἱ Φιλόσοφοι *ἠρμήνευσαν*, ἀπλῶς, διαφόρως τὸν κόσμον, — ἐναπομένει δὲ τώρα νὰ τὸν *ἀλλάξουν*¹⁹... Ἡ *Θρησκευτικὴ* *ἀνταίγεια* τοῦ πραγματικοῦ κόσμου ἠμπορεῖ τότε καὶ μόνον νὰ ἐξαφανισθῆ, ὅταν αἱ συνθήκαι τῆς *πρακτικῆς*, *καθημερινῆς*, *ζωῆς* τῶν Ἀνθρώπων *παριστοῦν*, κατ' ἐκάστην, *διαφανεῖς*, *λογικὰς*, *σχέσεις* πρὸς ἀλλήλας καὶ πρὸς τὴν Φύσιν²⁰.

Περαιτέρω υἱοθετεῖ καὶ προβάλλει ὁ Μάρξ ὅλα, σχεδόν, τὰ *ἀντι-θρησκευτικὰ* καὶ *ἀντιχριστιανικὰ* αἰτήματα καὶ συνθήματα, ποῦ ὑπερίσχυσαν εἰς τὰς Δυτικὰς κοινωνίας, κατὰ τοὺς Νεωτέρους χρόνους. Οὕτω θεωρεῖ ὁ Μάρξ τὰς *Θρησκείας*, ἐν γένει, «ὡς *ποικιλάς* *ἐξελικτικὰς* *βαθμίδας* τοῦ Ἀνθρωπίνου πνεύματος, ὡς δέγματα Φιδίων, ἀποτεθέντα ὑπὸ τῆς *ἱστορίας*, μὲ Φίδι, ἀποδερματωμένον, τὸν Ἄνθρωπον! Ὅπλον κατὰ τῆς Θρησκείας εἶναι ἡ Φιλοσοφία καὶ ἡ ἄλλη

18. Αὐτόθι, σ. 129ἔξ. 136.

19. K. Marx, *Thesen über Feuerbach*, ἐν: Gadamer, ἀνωτ. μν. ἔργ.: 144.

20. K. Marx, *Der Fetischcharakter der Ware und sein Geheimnis*, ἐν: Gadamer, ἀνωτ. μν. ἔργ.: 152.

Ἐπιστήμη, ἡ ἀσκοῦσα «κριτικόν, ἐπιστημονικόν, ἔλεγχον» καὶ ἀποκαλύπτουσα «τὴν ψευδῆ (illusorisch) πραγματικότητα τῆς Θρησκείας» (79.86)²¹. Αἱ θέσεις αὐταὶ τοῦ Μάρξ ἀπηχοῦν προ-επαναστατικὰς ιδέας ἐκ τῶν Historismus, Positivismus, Empirismus, Scientismus κ.λπ.

Ἡ Θρησκεία, ὡς *ιστορικόν* φαινόμενον, ἐκφράζει, ὅτι τὸ Ἄρνητικὸν καὶ Κακόν, καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἐστίαν καὶ τὴν πηγὴν δεινῶν καὶ δυστυχίας διὰ τὴν Ἀνθρωπότητα, — τὰ δεινὰ δὲ ταῦτα ἀπαριθμεῖ ὁ Μάρξ εἰς ποικίλας συναφείας τῶν ἔργων του. Ἡ Θρησκεία εἶναι ἡ ἔκφρασις πνεύματος *Ἐγωισμοῦ* καὶ *Ἰδιοτελείας*: «ἐκφράζει τὸ πνεῦμα τῆς Ἀστικῆς κοινωνίας, τῆς σφαιρας τοῦ Ἐγωισμοῦ, τοῦ *bellum omnium contra omnes*,... καὶ διχάζει τὸν Ἄνθρωπον πρὸς τὴν κοινωνίαν, πρὸς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τοὺς συνανθρώπους» (91.95). Τὸ βάθος τῆς Θρησκείας εἶναι συμφέρον: «Ὁ Θεὸς τῆς *πρακτικῆς ἀνάγκης* καὶ τῆς *ιδιοτελείας* εἶναι τὸ *Χρῆμα*» (105). Ὁ Ἰουδαῖος κάμνει τὴν Θρησκείαν του καὶ οὐχὶ ἡ Θρησκεία του τὸν Ἰουδαῖον: «τὸ μυστικὸν τοῦ Ἰουδαίου ἔγκειται οὐχὶ εἰς τὴν Θρησκείαν του, ἀλλὰ τὸ μυστικὸν τῆς Θρησκείας του εἰς τὸν πραγματικὸν Ἰουδαῖον... Ποῖος εἶναι ὁ κοσμικὸς Θεὸς του; — Τὸ *Χρῆμα*» (104).

Ἡ μῆνις τοῦ Μάρξ στρέφεται, ὅμως, κυρίως κατὰ τοῦ *Χριστιανισμοῦ* καὶ τῶν *Χριστιανῶν*. Ἡ Θρησκεία αὕτη διέφθειρεν ἔτσι τοὺς φορεῖς τῆς, ὥστε ἐγένοντο οὗτοι ἡ αἰτία ἀτελευτήτων δεινῶν δι' ὅλην τὴν Ἀνθρωπότητα. Ὁ Χριστιανισμὸς διεκήρυξεν, ὅτι «ἡ Σὰρξ καὶ αἱ ἐπιθυμίαι μας εἶναι κάτι τὸ ξένον πρὸς ἡμᾶς, τοὺς ἰδίους» (265), μὲ ἀποτέλεσμα οἱ μὲν τύραννοι τῶν Λαῶν νὰ καρποῦνται καὶ νὰ ἀπολαύουν τῶν ἀγαθῶν τοῦ κόσμου τούτου, ὁ δὲ δεινοπαθῶν Λαὸς νὰ παρηγορεῖται, μεταθέτων τὰς ἐλπίδας του περὶ εὐδαιμονίας εἰς τὸ μετὰ Θάνατον. Ἄρχουσα τάξις καὶ Ἐκκλησία συναλλάσσονται καὶ συνωμοτοῦν εἰς βάρος τοῦ Λαοῦ: «τὸ Κράτος στηρίζεται ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ Ἐκκλησία στηρίζεται ἐπὶ τοῦ Κράτους» (47). «Τὸ Ἐκκλησιακὸν κράτος, ἀντὶ νὰ εἶναι μία ἐλευθέρα κοινωνία ἠθικῶν ἀνθρώπων, εἶναι μία ἔνωσις Πιστῶν, καί, ἀντὶ νὰ ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν πραγμάτωσιν τῆς ἐλευθερίας, ἀσχολεῖται μὲ τὰ Δόγματα» (55), — «ἐν Κράτος, ὅμως, τὸ ὁποῖον δὲν πραγματώνει τὴν λογικὴν ἐλευθερίαν, εἶναι ἕν κακὸν Κράτος» (63), «τὸ δὲ Βυζαντινὸν κράτος, ὡς τὸ κατ'

21. Τὰ κείμενα τοῦ K. Marx προέρχονται ἐκ τῆς συλλογῆς: *Karl Marx über Religion und Emanzipation*, ἐκδ. ὑπὸ G. Brakelmann - K. Peters, I, II (1975). Αἱ εἰς τὸ κείμενον παραπομπαὶ γίνονται διὰ μὲν τὸν πρῶτον τόμον δι' ἐνδείξεως εἰς τὰς σελίδας, διὰ δὲ τὸν δεῦτερον τόμον προτάσσεται τῶν σελίδων ἡ ἐνδειξις II.

ἐξοχήν Θρησκευτικὸν κράτος, ὑπῆρξε τὸ χειρίστον ὄλων» (62). «Τέλειον Κράτος εἶναι οὐχὶ τὸ Χριστιανικόν, ἀλλὰ τὸ Ἀθεϊστικόν, δημοκρατικόν, κράτος» (92). Ἐπιβάλλεται δὲ νὰ ὑπάρχει «τέλειος διαχωρισμὸς Ἐκκλησίας καὶ Κράτους, καθὼς καὶ ἐλευθερία ἐκ πάσης Θρησκείας» (II:67). «Ἡ Ἐκκλησία συμμαχεῖ μὲ τὸ μονοπώλιον τοῦ Κεφαλαίου» καὶ συνωμοτεῖ εἰς βάρους τοῦ Λαοῦ, ἐπιτρέπουσα νὰ ἐκδίδονται «Θρησκευτικοὶ νόμοι, ποὺ τιμωροῦν τὰ Ἄτομα τῶν Κατωτέρων τάξεων καὶ καθησυχάζουν τὰς συνειδήσεις τῶν Ἀνωτέρων τάξεων» (56).

Οἱ Χριστιανοὶ εἶναι ἐκεῖνοι, ποὺ παρακωλύουν τὴν Ἀνθρωπότητα νὰ πορευθεῖ πρὸς τὴν ἀληθινὴν πρόοδον καὶ τὸν ἀληθινὸν πολιτισμὸν καὶ ἐξανθρωπισμὸν. Οὗτοι εἶναι ἐχθροὶ τῆς Ἐπιστήμης: «ἀναγνωρίζουν, ὡς ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, ὅ,τι ἐναρμονίζεται πρὸς τὰς ἀπόψεις των,... καὶ ἀπορρίπτουν, ὡς πλάνην, ὅ,τι ἀντίκεινται πρὸς τὴν πίστιν των» (54), — ἐξ αἰτίας δὲ τοῦ Θρησκευτικοῦ τούτου σκοταδισμοῦ καὶ φανατισμοῦ ἔλαβε χώραν πλῆθος πολέμων, οἱ ὅποιοι ἐπεσώρυσαν ἄπειρα δεινὰ καὶ συμφορὰς εἰς τὴν Ἀνθρωπότητα καὶ ἰδίως εἰς τὴν Εὐρώπην (275). «Οἱ Καθολικοὶ μισοῦν ἐχθρικώτερον τοὺς Προτεστάντας ἢ τοὺς Ἀθεοῦς» (176), τὸ αὐτὸ δὲ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν Προτεσταντῶν, οἱ ὅποιοι μισοῦν τοὺς Καθολικοὺς, μὲ τὴν πρόφασιν, ὅτι «παρερμηνεύουν οὗτοι τὸν Χριστιανισμὸν» (60). Ὁ Καθολικισμὸς δὲν ἔχει σχέσιν μὲ τὸν Χριστιανισμὸν· οὗτος εἶναι ἐν Ὑπερ-Κράτος, ποὺ ἐπιχειρεῖ «νὰ ὑποτάξει ὅλα τὰ Χριστιανικὰ κράτη εἰς μίαν Ἐκκλησίαν» (62). Ὁ Παπισμὸς ἀσκει τυραννίαν: «Ὁ Παπᾶς ἐπήγαινε, πάντοτε, χέρι-χέρι μὲ τὸν Φεουδάρχη, καὶ ὁ Παπαδικὸς Σοσιαλισμὸς μὲ τὸν Φεουδαρχικὸν» (II:20).

Εἰς τὴν αὐτὴν ἀχρεϊότητα καὶ διαφθορὰν ὑπόκειται καὶ ἐργάζεται καὶ ὁ Προτεσταντισμὸς. Ὁ Λούθηρος ἦτο εἷς ψευδο-επαναστάτης: «ἀπέρριψε τὴν πίστιν εἰς τὴν Αὐθεντίαν, διὰ νὰ ἐπιβάλοι τὴν αὐθεντίαν τῆς Πίστεως, — μετέτρεψε τοὺς Παπάδες εἰς Λαϊκοὺς, διὰ νὰ μετατρέψει τοὺς Λαϊκοὺς εἰς Παπάδες» (115). «Ὁ Προτεσταντισμὸς εἶναι συνήγορος τοῦ Κεφαλαίου: μετέτρεψεν ὅλας τὰς παραδοσιακὰς ἐορτὰς εἰς ἐργασίμους ἡμέρας» (II:112). «Οἱ Προτεστάνται θεολόγοι εἶναι... ἄθεοι... καὶ ψευδο-ἅγιοι: νοθεύουν καὶ παραποιοῦν τὰς καθαρὰς λέξεις καὶ τὸ ἀπλοῦν νόημα τῆς Γραφῆς» (67).

Εἰς ἄλλας συναφείας τῶν Λογικῶν συνειρμῶν του στρέφεται ὁ Μάρξ καὶ κατὰ τῶν Κοινωνικῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ: «Αἱ Κοινωνικαὶ ἀρχαὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐδικαίωσαν τὴν ἀρχαίαν δουλείαν, τὴν μεσαιωνικὴν δουλοπαροικίαν,... καὶ τὴν καταπίεσιν τοῦ Προλεταριάτου,... — Κηρύσσουν τὴν ἀνάγκην ὑπάρξεως μιᾶς ἀρχούσης καὶ

μιᾶς ὑποτελοῦς τάξεως Ἀνθρώπων», — μεταθέτουν τὴν ἐξίσωσιν τῶν Ἀνισοτήτων καὶ Ἀνηθικότητων «εἰς τὸν Οὐρανὸν» καὶ δικαίωνουν, ἔτσι, ταῦτας «ἐπὶ τῆς Γῆς», — ἐξηγοῦν τὰς ἀδικίας «τῶν τυράννων κατὰ τῶν τυραννουμένων ὡς δικαίας τιμωρίας, ἔνεκα τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας ἢ ἄλλων ἁμαρτιῶν, ἢ ὡς δοκιμασίας τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς σεσωσμένους, ἐν τῇ ἀπείρῳ σοφίᾳ του», καί, τέλος, κηρύσσουν, ὡς Ἀρετᾶς, «τὴν δειλίαν, τὸν ἐξευτελισμὸν, τὴν ταπεινώσιν, τὴν ὑποταγὴν» κ.λπ. (II:15-16).

Ἐν γένει: Ἡ Θρησκεία ζημώνει τὸν Ἄνθρωπον: «ἡ ἀφοσίωσις εἰς τὸν Θεὸν καταστρέφει», δὲν σώζει τὸν Ἄνθρωπον (131). Ἡ Θρησκεία εἶναι «τελεία σκλαβιά καὶ ἀπανθρωπιά» (188), «ἡ ἀλλοτριωθεῖσα, ἀνθρωπίνη, αὐτο-συνειδήσις», — ἐπιστροφή δὲ εἰς τὴν αὐτο-γνωσίαν εἶναι δυνατὴ μόνον «μὲ τὴν καταστροφὴν καὶ τὴν κατάργησιν τῆς Θρησκείας» (166). «Περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ οὐδὲν γνωρίζομεν, ἀφοῦ μόνον τὰ ὑλικά ὄντα ὑποπίπτουν εἰς τὰς αἰσθήσεις καὶ εἰς τὴν γνῶσιν μας» (193). «Ἡθική, Θρησκεία, Μεταφυσικὴ καὶ κάθε ἄλλη Ἰδεολογία.. μεταβάλλονται κατὰ τὴν ἐκάστοτε μεταβολὴν τῆς πραγματικότητος τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν», αἱ δὲ Πνευματικαὶ ἀρχαὶ καὶ ἰδέαι καταπολεμοῦνται «οὐχὶ διὰ πνευματικῆς τινος κριτικῆς, ... ἀλλὰ διὰ τοῦ κρημνίσματος, εἰς τὴν πρᾶξιν, τῶν πραγματικῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ προέρχονται τὰ Φληναφήματα ταῦτα» (222.232). «Ἡ Ἐπανάστασις» εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαία: «ἡ ἄρχουσα τάξις δι' οὐδενὸς ἄλλου τρόπου δύναται νὰ καταλυθεῖ» (243).

Ὅπως συμπίπτουν Ἀστικὴ κοινωνία καὶ Θρησκεία, οὕτω συμπίπτουν, εἰς τὸ ἀρχικόν, τοῦλάχιστον, στάδιον Κομμουνισμὸς καὶ Ἀθεΐα. «Ἀθεΐα καὶ Κομμουνισμὸς εἶναι Ἀνθρωπισμὸς: ἡ μὲν διὰ καταργήσεως τῆς Θρησκείας, ὁ δὲ διὰ καταργήσεως τῆς Ἰδιοκτησίας» (168). Ὅμως αὐτὸ εἶναι τὸ ἀρχικόν, στάδιον τοῦ Κομμουνισμοῦ: Ὁ Κομμουνισμὸς «ἀρχίζει, ἀπλῶς, μὲ τὴν Ἀθεΐαν» (146), ἀφοῦ ἡ Ἀθεΐα, ὡς «ἡ ἄρνησις τοῦ Θεοῦ, θέτει εἰς ἰσχύν, διὰ τῆς ἀρνήσεως ταύτης, τὸ Ἐδῶ-Εἶναι τοῦ Ἀνθρώπου» (154). Ὁ «γάμος», ὅμως, οὗτος μεταξὺ Κομμουνισμοῦ καὶ Ἀθεΐας δὲν διαρκεῖ ἐπ' ἄπειρον. Ἡ Ἀθεΐα, «διὰ τῆς ἀρνητικῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἡ τελευταία βαθμὶς τοῦ Θεϊσμοῦ» (181), ἤτοι διασώζει, εἰσέτι, ἴχνη πίστεως εἰς τὸν Θεόν. Διὸ καὶ θὰ πρέπει, εἰς τὰ περαιτέρω στάδια προόδου τοῦ Κομμουνισμοῦ, νὰ ἐγκαταλειφθεῖ: «Ἡ Ἀθεΐα, ὡς ἡ ἄρνησις τῆς Ἀνουσίας — τοῦ Θεοῦ — οὐδέν, πλέον, νόημα ἔχει» (154).

Ὁ Μάρξ προβάλλει ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν Χριστιανός, ὅστις ἐπιζητεῖ νὰ ἐπαναφέρει τὸν Χριστιανισμὸν εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, εἰς τὴν

πρᾶξιν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν θεωρίαν: «Πρᾶξις γὰρ Θεωρίας ἐπίβασις» (Γρηγόριος Θεολόγος). Ἀπορρίπτει μὲν τὸν Χριστιανισμόν, ὡς θεωρίαν: ὡς Δόγματα, κρατεῖ, ὅμως, αὐτόν, ὡς πρᾶξιν: εἰς τὰ Κοινωνικά περιεχόμενά του. Υἱοθετεῖ, ἀνεπιφυλάκτως, τὸ Χριστιανικὸν αἷτημα τῆς Ἀγάπης πρὸς τοὺς συνανθρώπους, καὶ καλεῖ τοὺς Χριστιανοὺς νὰ ἀποδειχθοῦν συνεπεῖς πρὸς τὴν πίστιν των ταύτην. «Ἀπαιτοῦμεν, ἐν ὀνόματι τῆς *Θρησκείας* ἐκείνης τῆς Ἀγάπης, νὰ δοθεῖ τροφή εἰς τὸν πεινῶντα, ὕδωρ εἰς τὸν διψῶντα καὶ ἐνδύματα εἰς τὸν γυμνόν, — ἐν αἷτημα, τὸ ὅποῖον, ἤδη ἀπὸ 1800 ἐτῶν, μέχρις ἀηδίας καὶ χωρὶς τὴν παρα-μικρὰν ἐπιτυχίαν, ἐπαναλαμβάνεται» (275). «Οἱ γνήσιοι Ἅγιοι τοῦ Χριστιανισμοῦ ἠννούχιζον τὸ *δικό των* Σῶμα διὰ νὰ σώσουν τὸν Λαόν, — οἱ μοντέρνοι, μορφωμένοι, Ἅγιοι ἐννουχίζον τὸ *Σῶμα τοῦ Λαοῦ* διὰ τὴν δικὴν των σωτηρίαν» (II:56). Οἱ Χριστιανοὶ ἐδιχοτόμησαν τὸν Χριστιανισμόν εἰς Θεωρίαν καὶ εἰς Πρᾶξιν καί, ἀπορρίψαντες τὴν Πρᾶξιν του, ἐκράτησαν τὴν Θεωρητικὴν εἰς Θεὸν πίστιν, μὲ τὴν, ὑστερόβουλον, σκέψιν, νὰ συμμετάσχουν καὶ εἰς τὰ, μετὰ θάνατον, ἀγαθὰ τοῦ Παραδείσου, ἐνῶ εἰς τὴν Πρᾶξιν ἀκολουθοῦν τὴν σοφίαν «τοῦ κόσμου τούτου» πρὸς ἀπόλαυσιν καὶ τῶν δικῶν του ἀγαθῶν. «Φρόνιμοι, ὡς οἱ Ὅφεις» (Μτθ. 10,16), ἀπολαύουν καὶ ἐκ τῶν δύο κόσμων, ὅ,τι τὸ καλὸν καὶ συμφέρον δι' αὐτούς, Ὅμως: «μὴ πλανᾶσθε· Θεὸς οὐ μνηστρίζεται» (Γαλ. 6,7). Τοιαύτην, Θεωρητικὴν, εἰς Θεὸν «πίστιν» ἔχουν καὶ οἱ Δαίμονες (Ἰακ. 2,19), ἀλλ' εἶναι αὕτη «δαιμονική», ἀφοῦ καὶ οὗτοι «πιστεύουν» μὲν εἰς τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἐνεργοῦν *κατὰ* τοῦ Θελήματός Του.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀξίζει νὰ συγκρατήσομεν τὰ ἀκόλουθα: Ὁ Μὰρξ στρέφει τὴν κριτικὴν του πρὸς δύο, κυρίως, κατευθύνσεις, — πρὸς τὴν Θρησκείαν, ἐν γένει, καὶ πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, εἰδικώτερον, ὡς «Οὐσίαν», καὶ πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, σχεδὸν ἀποκλειστικῶς, ὡς «φαινόμενον», ἥτοι ὡς *ιστορικὴν* πραγμάτωςιν καὶ διαδρομὴν. Ἡ *δευτέρα* αὕτη κατεύθυνσις τῆς κριτικῆς του ἀναφέρεται εἰς τοὺς Φορεῖς του, — Κλήρον, θεολόγους καὶ Λαόν, καὶ ἐγκαλεῖ αὐτοὺς δι' ἀσυνέπειαν πρὸς τὰς Χριστιανικὰς «ἀρχάς», δι' ἀθέτησιν δηλ. τῶν γνησίων περιεχομένων τῆς Χριστιανικῆς πίστεως ὑπὸ τῶν Φορέων αὐτῆς, κατ' ἐξοχὴν δὲ τῶν ὑπευθύνων, οἱ ὅποιοι ἐτάχθησαν νὰ τηροῦν καὶ νὰ πραγματώνουν ταῦτα διὰ τῆς ἰδίας αὐτῶν ζωῆς καὶ διαγωγῆς. Κατὰ Μὰρξ δηλ. οἱ Χριστιανοὶ εἶναι ἐπίορκοι καὶ προδόται τῆς ἀποστολῆς των, οἱ πρῶτοι καθιστῶντες τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ ἀναξιόπιστον εἰς τὸν κόσμον, κατὰ τό: «τὸ Ὄνομα τοῦ Θεοῦ δι' ὑμᾶς βλασφημεῖται ἐν τοῖς ἔθνεσιν» (Ρωμ. 2,24). Ἡ κριτικὴ αὕτη τοῦ Μὰρξ *ισχύει* καὶ εἶναι *ἀπολύτως θεμιτή*, οὐδὲν δὲ τὸ νέον ἔχει νὰ

προσφέρει εις τὸν Χριστιανισμόν, ὡς *ιστορικὸν* φαινόμενον, ἀφοῦ *συμπίπτει* πρὸς ἐκείνην τῶν μεγάλων Πατέρων καὶ Θεολόγων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα γέμουν *ἐλέγχων* κατὰ τῶν Χριστιανῶν, καὶ κυρίως κατὰ τῶν ἀξιωματούχων τῆς Ἐκκλησίας, διὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀλλοίωσιν καὶ διαστροφὴν τοῦ Χριστιανικοῦ εὐαγγελίου, χάριν ἀλλοτριῶν καὶ ἰδιοτελῶν σκοπιμοτήτων. Ἦδη εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ ἀποστόλου Παύλου, καί, κατ' ἐξοχήν, ἡ τοῦ Ἰακώβου, γέμουν παραινέσεων καὶ ἐλέγχων κατὰ τῶν Χριστιανῶν διὰ τὸν *ἀσυνεπῆ* πρὸς τὴν πίστιν των βίον των, οἱ δὲ *Κανόνες* τῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες ὀρίζουν τὰ *καθήκοντα* τῶν Ἐπισκόπων, τοῦ λοιποῦ Κλήρου, ἀλλὰ καὶ τῶν Λαϊκῶν, καὶ οἱ ὁποῖοι εἶναι αὐστηρότατοι, καταλήγοντες, πάντοτε, διὰ τῶν: «καθαιρείσθω» ἢ «ἀφοριζέσθω», ὑπεμφαίνουν τὸ μέγεθος διαβρώσεως καὶ διαστροφῆς τῆς Χριστιανικῆς πίστεως ὑπὸ τῶν Φορέων αὐτῆς. Οἱ Χριστιανοί, καὶ ἰδίως οἱ Ἐπίσκοποι, φαίνεται ὅτι ἐκράτησαν τοὺς Κανόνας ἐκείνους, πὺ ἀφοροῦν εἰς τὰ δικαιώματά των, ἀπέρριψαν δὲ τοὺς ὀρίζοντας τὰ καθήκοντα αὐτῶν, καὶ οἱ ὁποῖοι εἶναι αὐστηρότατοι. Ὅμως, ποῖος ἤμπορεῖ νὰ τοὺς κρίνει, πλέον, ἀφοῦ ἐφρόντισαν νὰ οἰκειοποιηθοῦν *ὄλα τὰ Ἐκκλησιαστικὰ δικαιώματα* καὶ νὰ ἀπογυμνώσουν ἐξ αὐτῶν τὸν ὑπόλοιπον Κλήρον καὶ τὸν Λαόν; «Κόρακας Κοράκου βγάξει μάτι», — ἐκτὸς ἐὰν συμβαίνει νὰ εἶναι προσωπικὸς ἀντίπαλος! Καί, βεβαίως, ὁ λόγος, ἐδῶ, οὐχὶ περὶ Λαϊκῆς δημοκρατίας, ἀλλὰ περὶ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος! Ἐξ ἄλλου ἡ Ἐκκλησία, ἀπολέσασα τὸ πρωτο-χριστιανικὸν ἦθος τῆς αὐστηρότητος καὶ συνεπειᾶς τῶν μελῶν της, ἐπέτρεψε τὴν μαζικὴν εἰσδοχὴν ἀνθρώπων εἰς τοὺς κόλπους της, εἰς μίαν τάσιν ἐπιδειξέως ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς πιστῶν καὶ ἐξωτερικῆς δυνάμεως, μὲ παράλληλον ἀδιαφορίαν διὰ τὸ ποιοτικὸν ἐπίπεδον τῶν πιστῶν της.

Ἡ κριτικὴ, λοιπόν, τοῦ Μὰρξ κατὰ τοῦ *ιστορικοῦ* Χριστιανισμοῦ ἰσχύει, καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ ἀμφισβητήσῃ ὅτι, ὅσα καταλογίζει οὗτος κατὰ τῶν Χριστιανῶν, συνέβησαν καὶ συμβαίνουν: Οἱ Χριστιανοί, καὶ ἰδίως οἱ ἐπίσημοι Φορεῖς, ἐχρησιμοποίησαν τὸν Χριστιανισμόν, ὡς ὄργανον καὶ μέσον, δι' ἐξωγενεῖς, πρὸς τὰ περιεχόμενα τῆς πίστεως, σκοποὺς καὶ πρὸς τὸ ἴδιον αὐτῶν συμφέρον. Καὶ θὰ πρέπει νὰ παραμένει αὕτη διαρκῶς εἰς τὸ προσκῆνιον καὶ «εἰς μνημόσυνον αἰῶνιον», διὰ νὰ ὑπενθυμίζει εἰς τοὺς Χριστιανοὺς τὴν εὐθύνην καὶ τὴν ἐνοχὴν των διὰ τὰ παθήματα τοῦ κόσμου. Βεβαίως ὁ Μὰρξ ἔχει ὑπ' ὄψιν του καὶ ἀναφέρεται, κυρίως, εἰς τὸν Δυτικὸν χριστιανισμόν. Ὅμως παρόμοια, ἐκφυλιστικά, φαινόμενα δὲν εἶναι ἄγνωστα καὶ εἰς τὸν χώρον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολῆς. Ὁ Ν. Berdiajew ἀναφέρει:

«Ἡ τραγικότης τῆς ἱστορίας ἐγκείται εἰς τὸ ὅτι τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐξουσίαν τοῦ κόσμου τούτου κατέλαβεν οὐχὶ ὁ ἀληθινός, ἀλλ' ὁ ψευδῆς Χριστιανισμός», καὶ ἀκόμη: «Ἡ ἀλήθεια τοῦ ἀθέου Κομμουνισμοῦ συνίσταται εἰς τὴν ἐξέγερσίν του κατὰ τοῦ ψεύδους τοῦ διεφθαρμένου Χριστιανικοῦ κόσμου»²².

Ὁ Μὰρξ ἐκφράζει, διὰ τῆς κατὰ τῆς Θρησκείας κριτικῆς του, ἓνα βαθύτατον Ἀνθρωπισμὸν καὶ πόνον διὰ τὸν ὑποκείμενον εἰς καταδυναστευσιν καὶ ἐκμετάλλευσιν Ἄνθρωπον, καὶ καλεῖ τοὺς Χριστιανοὺς νὰ τηροῦν, ὅ,τι κηρῦσσον, ἤτοι ἀνεπιφύλακτον Ἀγάπην πρὸς τοὺς Ἀνθρώπους, οὐχὶ δέ, ἀπλῶς, ὡς ἰδιωτικὴν φιλανθρωπίαν, ἀλλ' ὡς κριτικὴν τῶν ἀντικειμενικῶν-κοινωνικῶν δομῶν καὶ ὡς ἔλεγχον τῶν ἐξουσιῶν ἐκείνων, ποὺ καταδυναστεύουν καὶ ἐξαθλιώνουν τοὺς Λαούς, — ὁ Μὰρξ γνωρίζει καὶ ἀποδέχεται, ὅτι τὸ περιεχόμενον τῆς Χριστιανικῆς ἀγάπης ἔχει κοινωνικὸν καὶ πανανθρώπινον χαρακτήρα καὶ δὲν εἶναι, ἀπλῶς, ἰδιωτικὴ εὐσέβεια. Ὁ Μὰρξ δὲν ἐπέζησεν, εὐτυχῶς δι' αὐτόν, διὰ νὰ γνωρίσει τὰ «ἔργα» καὶ τῶν Κομμουνιστῶν, οἱ ὅποιοι κατέλαβον τὴν ἐξουσίαν καὶ ἀνέλαβον τὴν Κοινωνικὴν εὐθύνην τῶν Λαῶν, καὶ οἱ ὅποιοι, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Λαϊκὴ Ἐξουσία», διέπραττον τὰ αὐτὰ κακουργήματα, οἷα καὶ οἱ Ἄστοι-Χριστιανοί, ἐνῶ, εἰς τὸ Δόγμα καὶ εἰς τὴν Θεωρίαν, διεκήρυσσον ἀκραιφνῆ Κομμουνισμόν. Ἔτσι κατήντησε καὶ ὁ ἱστορικὸς Κομμουνισμὸς «τελεία σκλαβιά καὶ ἀπανθρωπιά» (188), μὲ ἀναγκαίαν ἀκολουθίαν τὴν ἐπελθούσαν κατάρρευσίν του, — ἔμειναν δὲ μόνον τὰ ὄνειρα τῶν Λαῶν «γιὰ καλύτερες μέρες»!

Καὶ εἰς τὸ δεύτερον, ὅμως, σημεῖον τῆς κριτικῆς τοῦ Μὰρξ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ θὰ πρέπει νὰ παραμείνομεν δι' ὀλίγον. Ὁ Μὰρξ συγγέει καὶ «βάζει στὸ ἴδιο καζάνι» Θρησκείαν καὶ Χριστιανισμόν, ἀλλ' εἶναι τοῦτο ἀνιστόρητον καὶ ἀντι-ἐπιστημονικόν. Θρησκεία, ἐν γένει, καὶ Χριστιανισμὸς διαφέρουν κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ τὰς ἐκδηλώσεις των, παρὰ καὶ τὰ ἀδιαμφισβήτητα συγγενῆ, μεταξὺ αὐτῶν, στοιχεῖα, — δὲν εἶναι, ὅμως, τοῦ παρόντος ἢ ἐπέκτασις τοῦ λόγου ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου. Ἡ κυριωτέρα, καὶ σχετικῶς νέα, κριτικὴ, τὴν ὁποίαν εἰσάγει ὁ Μὰρξ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀφορᾷ εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ Ἀνθρώπου ὡς κοινωνικοῦ ὄντος. Ὁ Μὰρξ ἀνακαλύπτει τὸν Ἄνθρωπον ὡς Κοινωνικὸν ὄν, «πολιτικὸν Ζῶον» (Ἀριστοτέλης). Ἄνθρωπος δὲν εἶναι τὸ Ἄτομον, «ὁ Ἐγωιστής, ὁ ἐκ τοῦ συνανθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας κεχωρισμένος», «ὁ Ἐλεύθερος, ὡς ἀπομεμονωμένη

22. N. Berdiajew, *Wahrheit und Lüge des Kommunismus* (1934), 34.10.

καὶ εἰς ἑαυτὴν κεκλεισμένη Μονὰς» (97), — αὕτη εἶναι ἡ ἰδεολογία τοῦ Ἀστικῆς Καπιταλισμοῦ, ἣτις ἀπομονώνει τὸ Ἄτομον ἐκ τῶν κοινῶν καὶ συντείνει, ἔτσι, οὐχὶ εἰς τὴν «πραγματώσιν», ἀλλ' εἰς τὸν «περιορισμὸν τῆς ἐλευθερίας του» (98). Ἄνθρωπος εἶναι, πολλῶ μᾶλλον, ὄν ἐν σχέσει πρὸς τὸν συνάνθρωπον καὶ τὴν Κοινωνικὴν πραγματικότητα, «Ὁμό-Φυλος» (Gattungswesen), «Κοινωνικὸς» (Gemeinwesen, 99). «Ὁ Ἄνθρωπος εἶναι, φύσει, κοινωνικὸς καὶ ἀναπτύσσει τὴν ἀληθινὴν φύσιν του, πρωτίστως, εἰς τὴν κοινωνίαν, διὸ καὶ θὰ πρέπει νὰ ὑπολογίζεται ἡ δύναμις τῆς Φύσεώς του οὐχὶ εἰς τὸ Ἄτομον, ἀλλ' εἰς τὴν Κοινωνίαν» (195). Ὅ,τι καὶ ὅπως εἶναι ἡ Κοινωνία, λοιπόν, ἔτσι εἶναι καὶ ὁ Ἄνθρωπος καὶ αἱ ἰδέαι του, — ὁ Ἄνθρωπος εἶναι Κοινωνικὸν προῖόν. Ἡ διεφθαρμένη Κοινωνία διαφθείρει τὰ Ἄτομα καὶ τὰς ἰδέας των. «Ἡ Πνευματικὴ παραγωγή», ὅπως: «Ἡθική, Θρησκεία, Μεταφυσικὴ καὶ κάθε ἄλλη Ἰδεολογία» (222), πηγάζει ἐκ τῶν «ὕλικῶν» καὶ τῶν «κοινωνικῶν καταστάσεων», — «αἱ δὲ ἐπικρατοῦσαι ἰδέαι ἐκάστης ἐποχῆς εἶναι, ἀποκλειστικῶς, ἰδέαι τῆς Ἀρχούσης τάξεως» (II:19), τὰς ὁποίας ἐπιβάλλει αὕτη, ὡς ἀρχὰς καὶ ἀξίας, εἰς τὸν Λαόν, πρὸς ἴδιον συμφέρον. Ἀκολουθῶν δὲ καὶ «ἡ Θρησκεία, ὡς τὸ πνεῦμα τῆς Ἀστικῆς κοινωνίας, εἶναι ἡ ἔκφρασις τοῦ διαχωρισμοῦ καὶ τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ Ἀνθρώπου ἐκ τοῦ συνανθρώπου του» (95)²³.

23. Ἐνῶ εἰς τὸν Feuerbach ὁ Ἄνθρωπος, ὡς Ἄτομον, ἀντικαθιστᾷ τὸν Θεὸν καὶ καταλαμβάνει τὴν θέσιν αὐτοῦ, εἰς τὸν Μάρξ πληροῖ ταύτην ὁ Κοινωνικὸς παράγων: «Ἡ ἀνθρωπιστικὴ κοινωνία, κοινωνικῶν Ἀτόμων, καταλαμβάνει τὴν θέσιν τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν θεῶν ἰδιοτήτων» (I. Fetscher, μν. ἔργ.: 212). Μὲ ἀφετηρίαν τὴν θέσιν τοῦ ταύτην «ἀνέπτυξεν ὁ Μάρξ τὴν δικήν του, καθαρῶς ἐνδοκοσμικὴν, περὶ τοῦ Ἀνθρώπου κατανόησιν, ἐν σχέσει πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὸν συνάνθρωπον, ... ἀποδεχθεὶς τὸν Ἐθεὸν ὡς ἐν Mythologoumenon τοῦ Ἐγγελίου πνεύματος. Ἡ θέσις του, ὅμως, αὕτη ἐρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἀπόψεις του περὶ ἐξαρτήσεως τοῦ Ἀνθρώπου ἐκ τῆς φύσεως καὶ τοῦ συνανθρώπου. Διότι, ἐὰν ἡ ἀντικειμενικοποίησις ἐν σχέσει πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὸν συνάνθρωπον δὲν εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὴν ἀποξένωσιν, δὲν θὰ πρέπει καὶ ἡ ἀντικειμενικοποίησις ἐν σχέσει πρὸς τὸν Θεόν, ἦτοι τὸ ἀπέναντι Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, νὰ εἶναι ὅπωςδήποτε ἐν φαινόμενον ἀποξενώσεως... Εἰς τὴν περιφημον θέσιν τοῦ Μάρξ: "Ὁ Ἄνθρωπος εἶναι τὸ ὕψιστον ὄν διὰ τὸν Ἀνθρώπον"... διατυπῶνται ἡ ἀποψις ὅτι, ὅστις δὲν ἀναγνωρίζει τὸν Ἀνθρώπον ὡς τὸ ὕψιστον ὄν, ὑποβιβάζεται εἰς ἐν ἐλαττωματικὸν Ζῶον, ἀφοῦ ἔχει τὸ εἶναι τὸ ἐκτὸς ἑαυτοῦ καὶ οὐχὶ εἰς ἑαυτόν», — ἐδῶ δηλ. παραδέχεται ὁ Μάρξ, ὅτι ἡ ἐξάρτησις ὡς συν-ανθρωπότης δὲν εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὴν ἀλλοτριώσιν. «Ἀφοῦ, λοιπόν, ἡ ἐξάρτησις δὲν ταυτίζεται πρὸς τὴν ἀποξένωσιν, θὰ πρέπει νὰ ἰσχύει τὸ αὐτὸ προκειμένου καὶ περὶ τῆς σχέσεως πρὸς τὸν Θεόν. Καὶ συνεπῶς: ἡ πίστις εἰς τὴν ἐξάρτησιν τοῦ Ἀνθρώπου ἐκ τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν ὑπακοήν του εἰς τὸν Θεόν, ἡ ἀναφορικότης του εἰς τὸν Θεόν, δὲν θὰ πρέπει νὰ δυσφημεῖται ὡς προσβολὴ τῆς αὐτοτελείας καὶ τῆς ἀξίας τοῦ Ἀνθρώπου... Κατὰ τοῦ ἐγωιστικοῦ Ἰδεα-

Ἐκ τοῦ ἀδιαμφισβητήτου γεγονότος, ὅτι ἡ *ἱστορικὴ* Θρησκεία —εἰδικώτερον δέ, ἐδῶ, ὁ Χριστιανισμὸς— ὑπόκεινται εἰς *κακοποίησιν* ἐκ μέρους τῶν Φορέων τῶν καὶ τῶν ἐκάστοτε *Κρατούντων*, κατ' οὐδένα τρόπον προκύπτει ἡ ἀκολουθία, ὅτι δὲν ὑπάρχει Θεὸς καὶ ὅτι ἡ Θρησκεία εἶναι ἡ ἔκφρασις *διεφθαρμένων* οἰκονομικο-κοινωνικῶν συνθηκῶν. Ἡ θέσις αὕτη τοῦ Μάρξ ἔχει ἰσχύον ἐπὶ τοῦ *ἱστορικοῦ* φαινομένου τῆς Θρησκείας, δὲν δίδει, ὅμως, ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς Θρησκείας *καθ' αὐτήν*. Ἐπίσης δὲν ἔχει βάσιν ὁ ἰσχυρισμὸς, ὅτι εἰς μίαν *δικαίαν* καὶ *εὐήμεροῦσαν* Κοινωνίαν δὲν θὰ ἔχει θεοὺς, ἀλλὰ θὰ ἐξαφανισθεῖ, εἰδικῶς, ὁ Θεὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ, Ὅστις εἶναι ὁ Θεὸς «τῆς Ἀγάπης», «τῆς Χρησιμότητος καὶ τῆς Φιλανθρωπίας» (Α' Ἰω. 4,16· Τίτ. 3,4)· μᾶλλον δὲ θὰ ἰσχύει, ἀκριβῶς, τὸ ἀντίθετον: τὸ Πρόσωπον καὶ τὸ Θέλημά Του θὰ ἔρχονται *καθαρώτερον* εἰς τὴν ζωὴν τῶν Ἀνθρώπων, ὡς καὶ δικό των θέλημα, ἀφοῦ τὰ ιδεώδη τοῦ Μαρξισμού: τὸ Βασιλεῖον τῆς Ἐλευθερίας, Δικαιοσύνης, Ἀνθρωπισμοῦ κ.λπ. πηγάζουν ἐξ ἐκείνων τοῦ Χριστιανισμοῦ: «τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ», «ὡς ἐν Οὐρανῶ καὶ ἐπὶ τῆς Γῆς», ὑπὸ μόνην τὴν διαφορὰν, ὅτι ὁ Μαρξισμὸς κατέστησεν, ὡς ἀποκλειστικὸν ὑποκείμενον τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, τὸν Ἀνθρώπον, ἐνῶ ἰσχύει διὰ τὸν Χριστιανισμὸν τό: «ἐξ Αὐτοῦ (τοῦ Θεοῦ) καὶ δι' Αὐτοῦ καὶ εἰς Αὐτὸν τὰ πάντα» (Ρωμ. 11,36).

Ἐπίσης εἶναι ἀνεδαφικὴ ἡ ἄποψις τοῦ Μάρξ, ὅτι ἡ *Πτωχεία* ἐξαθλιώνει καὶ διαφθείρει, *πάντοτε*, οὐχὶ μόνον Οἰκονομικῶς, ἀλλὰ καὶ

λισμοῦ ἔθικεν ὁ Μάρξ τὸν συνάνθρωπον καὶ τὴν κοινωνίαν ὡς τὸ κριτήριον τοῦ ἀνθρώπου, ἀποδεχθεὶς τὴν ἀμοιβαίαν ἐξάρτησιν ὡς τὸ μὴ-ὑπερβατικόν, ὡς τὸ ιδεώδες, ὡς τὸν πλοῦτον τῆς Ἀνθρωπίνου». Ἐὰν ὁ Μάρξ ἐννοεῖ τὸν συνάνθρωπον ὡς *συγκεκριμένην* Ἀτομικότητα, τότε «κινεῖται πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς Χριστιανικῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάτης, ὑπὸ τὴν μεγάλην διαφορὰν, ὅτι ἡ θέσις αὕτη τοῦ Πλησίον θεμελιούται ἐπὶ τῆς σχέσεως τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν Πλησίον —διὰ τὸν Χριστιανισμὸν—, ἐνῶ, εἰς τὴν ἀντίθετον περιῶπῳ, οὐδεὶς μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει, σοβαρῶς, διατί θὰ πρέπει νὰ ἰσχύει ὁ συγκεκριμένος Ἀνθρώπος δι' ἐμὲ ὡς τὸ ὕψιστον Ὄν. Ἐὰν, ὅμως, ἐννοεῖται ὑπὸ 'συνάνθρωπος' ἡ ἰδέα τοῦ Ἀνθρώπου, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ Γένους τοῦ Feuerbach καὶ τῆς μελλούσης νὰ πραγματοποιηθῆ κοινωνίας τοῦ Μάρξ, τότε εἶναι τὸ Συγκεκριμένον, ὑπὲρ τοῦ ὁποίου ἐγένετο καὶ ὁ ἀγὼν κατὰ τοῦ Hegel, μία ἀπάτη: Ὁ Συνάνθρωπος, ὅσον καὶ ἂν ἐξυψωθῆ, ἀχρηστεύεται καὶ, ἀπροστατεύτως, διοχετεύεται πρὸς τὴν Ἰδέαν. Τέλος, ἐὰν θεωρεῖται τὸ ὕψιστον διὰ τὸν Ἀνθρώπον εἰς τὰς διανθρωπίνιας *σχέσεις*, τότε ἔρχεται εἰς τὸ προσκλήνιον, μὲ ὄλην τὴν οὐχὴν, καὶ τὸ θέμα «Θεός»: «Ὁ Humanismus, μὲ τὸ νὰ καταργήσῃ τὸν Θεὸν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Humanen, κατέστρεψε τὴν ἰδίαν αὐτοῦ βάσιν. Μόνον μὲ τὸ νὰ ἔχει τὸ μέτρον του ἐκτὸς ἑαυτοῦ, ἔρχεται ὁ Ἀνθρώπος εἰς τὸ ὕψος του... Ὁ Humanismus χάνει, διὰ τῆς Ἀθεΐας, τὸν ἑαυτὸν του» (H. Gollwitzer, *Die marxistische Religionskritik und der christliche Glaube* (1967²), 75-77).

Ἠθικο-Πνευματικῶς τὰ ἼΑτομα. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει δὲ ἀναιρεῖται τὸ αἴτημά του περὶ ἐξεγέρσεως καὶ ἐπαναστάσεως τῶν «Προλεταρίων», ἀφοῦ ἼΑτομα, *διεφθαρμένα*, δὲν δύνανται νὰ κάμουν ὑπέρβασιν τῆς ἸΑθλιότητός των. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τοῦ ἑτέρου ἰσχυρισμοῦ του, ὅτι δηλ. εἰς *εὐήμερούσας*, Οἰκονομικῶς, κοινωνίας θὰ ὑπάρξει, *αὐτομάτως*, καὶ ἸΑνθρωπισμός: Ἰλευθερία, Δικαιοσύνη κ.λπ., ἥτοι θὰ ἔχομεν ἸΑγίους, ἄνευ Θεοῦ καὶ Θρησκείας. Τοιαῦται κοινωνίαι, ὡς ἐπὶ μέρους Λαῶν, Ἰομάδων κ.λπ., ὑπῆρξαν καὶ ὑπάρχουν εἰς τὴν ζωὴν τῆς ἸΑνθρωπότητος, ἀλλὰ, καὶ εἰς αὐτάς, δὲν ἐξέλιπεν ἡ Θρησκεία, —ἐὰν δὲ αὐταὶ δὲν ὑπερτεροῦν, πάντως καὶ δὲν ὑστεροῦν ἄλλων —πτωχοτέρων κοινωνιῶν— εἰς κακουργίαν καὶ ἐγκληματικότητα. Πτωχεία καὶ Πλοῦτος εἶναι *διφοροῦμένα* μέσα καὶ «ἀγαθά», συντείνοντα τόσον εἰς τὴν ἠθικο-πνευματικὴν ἐξύψωσιν, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἐξαθλίωσιν τῶν ἸΑτόμων, ἀναλόγως καὶ τῶν ὑποκειμενικῶν προϋποθέσεων, τὰς ὁποίας συνεισφέρουν. ἸΑγιοὶ τῆς ἸΕκκλησίας, οἵτινες ἔζησαν εἰς τελείαν πενίαν καὶ ἔνδειαν, ἐπραγματώσαν μίαν ζωὴν ἀνυπέρβλητον εἰς βάθος ἀγάπης πρὸς τὸν συνάνθρωπον καὶ ἸΑνθρωπισμοῦ.

ἸΟ Μαρξισμὸς ἐτόνισε, μὲ ἔμφασιν, ἔν οὐσιῶδες στοιχεῖον τοῦ ἸΑνθρωπίνου, τὸν *Κοινωνικὸν* χαρακτήρα αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον εἶχεν, ἐμφανῶς, παραθεωρηθεῖ ὑπὸ τῆς πρὸ αὐτοῦ φιλοσοφίας τοῦ Rationalismus, Idealismus κ.λπ., καθὼς καὶ τὴν μεγίστην σημασίαν τοῦ *Οἰκονομικοῦ* διὰ τὴν ὀρθὴν ἀνάπτυξιν καὶ διαμόρφωσιν τῆς Κοινωνίας καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ἸΑτόμων, —καὶ εἰς ταῦτα ἐγκτεται, κυρίως, ἡ *θετικὴ* καὶ *σπουδαία* συμβολὴ του διὰ τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα. Συγχρόνως, ὅμως, κατέστρεψεν ἄλλα, «δομικά», στοιχεῖα τοῦ ἸΑνθρωπίνου, ὅπως π.χ. τὴν ἸΑνθρωπίνην ἔλευθερίαν, ἀφοῦ, εἰς τὴν προιοῦσαν ἐξέλιξιν τῆς Φιλοσοφίας του, κατανοεῖται τὸ ἱστορικὸν Γίγνεσθαι, ὡς διεπόμενον ὑπὸ τοῦ νόμου τῆς *Ἀναγκαιότητος*, ὁ δὲ ἸΑνθρωπος ὡς τὸ προῖδν αὐτῆς, ἡ ἀκόμη: υἰοθέτησε τὴν θεμελίωσιν *ποιοτικῶν* πτυχῶν τοῦ ἸΑνθρωπίνου: τῆς ἔλευθερίας, δικαιοσύνης, ἀγάπης, ἸΑνθρωπισμοῦ κ.λπ. ἐπὶ καθαρῶς καὶ ἀποκλειστικῶς *ὑλικο-οικονομικῶν* βάσεων. ἸΟ Μάρξ εἶχε τὴν πεποίθησιν, ὅτι κατανοεῖ καὶ ἐρμηνεύει, *ἀλαθῆτως*, τὸ ἱστορικὸν γίγνεσθαι, —ἡ σκέψις του, ὅμως, εἶναι *δογματικὴ* καὶ *ἀπόλυτος*, παρὰ τὰς μεγαλειώδεις συλλήψεις καὶ ἐξάρσεις του.

ἸΟ Μαρξισμὸς ἔχει ἀνάγκην συμπληρώσεως διὰ τοῦ *Χριστιανισμοῦ*, διὰ τοῦ: «Οὐκ ἐπ' ἄρτω μόνῳ ζῆσεται ἸΑνθρωπος, ἀλλ' ἐπὶ παντὶ ρήματι, ἐκπορευομένῳ διὰ στόματος Θεοῦ» (Μτθ. 4,4). ἸΟ ἸΑνθρωπος ἐξανθρωπίζεται, βελτιούμενος οὐχί, ἀπλῶς, «ἐξωθεν», ἀλλὰ,

πρωτίως και κυρίως, «έσωθεν» (Μτθ. 23,25 έξ., κ.ά.), ήτοι δια τής Θείας Χάριτος και τών χαρισμάτων αυτής, «άνακαινούμενος ήμέρα τή ήμέρα» (Β' Κορ. 4,16) και καθιστάμενος «σύμμορφος τής εικόνας του Υιού του Θεού» (Ρωμ. 8,29) ούτως, ώστε να λογίζεται, «δσα έστιν άληθή, δσα σεμνά, δσα δίκαια, δσα άγνά, δσα προσφιλή, δσα εύφημα, εί τις άρετή και εί τις έπαινος» (Φιλιπ. 4,8). Τα «ιδεώδη» του Χριστιανισμού συντείνουν εις τον έξανθρωπισμόν του Άνθρώπου, εύγενέστερα δε τούτων δεν δύνανται να νοηθούν, με κορυφαίον τó τής έξ' Αγάπης πρòς τους Άνθρώπους και έξ' άκρας Φιλανθρωπίας «κενώσεως» του Υιού του Θεού, 'Όστις, «μορφήν δούλου λαβών», «δι' ήμάς έπτώχευσε, πλούσιος ών, ίνα ήμείς, τή 'Εκείνου πτωχεία, πλουτίσωμεν» (Φιλιπ. 2,7' Β' Κορ. 8,9). Συγχρόνως, όμως, ούδέν «όπλον» κέκτηται ή 'Εκκλησία εναντίον τών φορέων εκείνων, οίτινες κάμνουν κατάχρησιν αυτών πρòς ίδιον συμφέρον και πρòς έκμετάλλευσιν άλλων, — εκ τών λοιπών δε μέσων: ó μèn Νόμος — άκόμη και ó πλέον αυστηρός— ούχι μόνον δεν βελτιώνει, άλλ' ούτε και εκφοβίζει, ή δε Βία καταδυναστεύει και, πάντως, δεν έξανθρωπίζει. Κατ' ουσίαν ή Άνθρωπότης είναι αδύναμος πρò του φαινομένου «Άνθρωπος», τον όποιον ή Βίβλος, δια την κακουργίαν του, χαρακτηρίζει με την αίνιγματικήν λέξιν: «Άμαρτωλός».

στ'. 'Ο Θετικισμός

Τέλος επισυνάπτομεν, εν είδει παρεκβάσεως, όλίγα τινά και εν σχέσει πρòς τó ήμέτερον θέμα περιò του *Positivismus* (Θετικισμός), όπως έξεφράσθη ούτος υπό τών δύο κυριωτέρων, Φιλοσοφικών, εκπροσώπων αυτού: του γάλλου Auguste Comte (1798-1857) και του φίλου και όμοϊδεάτου αυτού, άγγλου, John Stuart Mill (1806-1873), κατá τον παρελθόντα Αίώνα²⁴. 'Ο A. Comte παρουσιάζει εν Φιλοσοφικόν μοντέλλον, αντίστοιχον, περίπου, εκείνου του Hegel, πρεσβεύων μίαν έξέλιξιν και πρόοδον του Άνθρωπίνου πνεύματος «εκ

24. Άντίστοιχα πρòς τους άναφερθέντας πρεσβεύει και ó σχεδόν σύγχρονος αυτών, Άγγλος Φιλόσοφος, Herbert Spencer (1820-1903), του όποιου αι βασικά, Φιλοσοφικά, ιδέα θα ήδύναντο να συνοψισθούν εις τα ακόλουθα: «Πρώτον: ó Μηχανισμός (ή άναγωγή τών παραλλαγών (Mutationen), που λαμβάνουν χώραν εις τον Κόσμον, τόσον τής Κοσμικής όσον και τής Βιολογικής έξελίξεως, επί έπενεργειών Μηχανικών δυνάμεων). Δεύτερον: 'Η πίστις εις την ένότητα (και ούχι άπλώς εις την όμοιότητα) του Σύμπαντος εις όλας τας μεταλλαγάς του (τó σύνολον του κόσμου υπόκειται εις έν και τó αυτό γίνεσθαι, —τά δε επί μέρους συμπεριφέρονται άκριβώς, όπως και τó όλον). Τρίτον: 'Η Φυσιοκρατία (ó αποκλεισμός του "Αγαθού", ως διαφόρου τινός του βιολογικώς ωφέλιμου, — και ή βιολογική διεργασία τών Κοινωνικών διαφοροποιή-

τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω», —πρὸς τὸ κάλλιστον καὶ τέλειον—, καὶ υἰοθετῶν ἔτσι, ἀνεπιφυλάκτως, τὸ οὐτοπικόν, Αἰσιόδοξον, πνεῦμα τοῦ 19ου αἰ., καθ' ὃ ὅλα βαίνουν πρὸς τὸ καλύτερον καὶ τὸ τελειότερον, καὶ τὸ ὁποῖον διατρέχει ὅλα τὰ ιδεολογικὰ στρώματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης: Ἰδεαλισμόν, Μαρξισμόν, Δαρβινισμόν, Scientismus: ἡ Ἐπιστήμη εἶναι ἡ τελεία ἔκφρασις τοῦ Ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ θὰ μᾶς «σώσει», Kapitalismus: ἡ Ἀνθρωπότης βαίνει πρὸς Οἰκονομικὴν εὐημερίαν καὶ εὐδαιμονίαν κ.λπ.²⁵. Ὁ Comte ἀκολουθεῖ τὸν Hegel καὶ ὡς πρὸς τὴν θεωρίαν περὶ διαδρομῆς εἰς τρία στάδια τοῦ Ἀνθρωπίνου πνεύματος πρὸς αὐτο-τελείωσιν, τὰ ὁποῖα καὶ ὀρίζει ὡς ἀκολούθως:

α) Τὸ *Θρησκευτικόν* ἢ *Θεολογικόν*, τὸ ὁποῖον εἶναι, πνευματικῶς, τὸ κατώτατον καὶ ὀρίζεται ὡς «ἀπλῶς προσωρινὸν καὶ προπαρα-

σεων...). Τέταρτον: Ἡ παρὰ τὴν ἐμφάνισιν ὑπερβατικῶν ὀριζόντων ἐμπειριστικῆ Γνωσιο-Θεωρία (ἡ Ἐπιστήμη *περιγράφει*, ἀπλῶς, τὴν ἐμπειρικὴν πολυμέρειαν, καὶ οὐδὲν τὸ νέον προσθέτει εἰς τὰ ἐμπειρικὰ περιεχόμενα). Πέμπτον: Ὁ Ἐπισημαστικὸς Ἀγνωστικισμὸς» (L. Kolakowski, *Die Philosophie des Positivismus* (1971), 119). Κατὰ δὲ τὸν L. Zeidler: Ὁ Spenger, ἀκολουθῶν «τὰς περὶ ἐξελίξεως ἰδέας» τῆς ἐποχῆς του, παραδέχεται, ὅτι «πάσα ἐξέλιξις εἶναι μία πρόοδος καὶ μετάβασις ἐκ τῆς ὁμογενείας εἰς τὴν ἑτερογένειαν, κατανοουμένη ὑπὸ τῶν ἀκριβῶν ἐπιστημῶν ὡς ἀνάπτυξις ἐκ τοῦ ἀπλοῦ πρὸς τὸ σύνθετον καὶ ἐκ τοῦ ἀορίστου πρὸς τὸ συγκεκριμένον. Εἰς τὸ ἔργον του *First Principles* (1862) ἐσυστηματοποίησεν οὗτος τὴν ἐξελικτικὴν ταύτην ἀλυσίδα περὶ Αἰτίας καὶ Αἰτιατοῦ. Προλαβόν, ἐν μέρει, οὗτος τὸν Δαρβίνον (*Principles of Psychology*, 1855) ἐπεξέτεινεν τὰς περὶ Ἐξελίξεως ἰδέας καὶ ἐπὶ τῆς Βιολογίας, Κοινωνιολογίας καὶ τῆς Ἠθικῆς εἰς πλείονας, 1896, περατωθέντας τόμους, προκαλέσας τὴν κριτικὴν τῶν Θεολόγων, ἔνεκα τῆς περιγραφῆς τοῦ Θεοῦ, ὡς ἐννοίας μὴ προσιτῆς λογικῶς, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τοῦ εὐρέως διαδοθέντος Ἀγνωστικισμοῦ του» (*Herbert Spencer*, ἐν: Metzler, *Philosophen Lexikon* (1989), 742).

25. Ὁ Max Scheler ἐντάσσει «ὄλους τοὺς τύπους τῆς περὶ Ἀνθρώπου καὶ Ἱστορίας διδασκαλίας τοῦ Naturalismus» τοῦ 19ου αἰ., καὶ σχεδὸν ὄλους τοὺς εἰς τοῦτον ἀνήκοντας Φιλοσόφους ὑπὸ μίαν καὶ μόνην «ιδεολογικὴν περὶ ἱστορίας ἀντίληψιν: τὴν μεγάλην πίστιν εἰς τὴν *ἐνότητα* τῆς Ἀνθρωπίνης ἱστορίας καὶ τὴν μεγάλην πίστιν εἰς μίαν *μη σκοπιμότητα* Ἐξέλιξιν, ἥτοι εἰς μίαν κίνησιν τῆς ἱστορίας πρὸς ἓνα ὑψηλότερον σκοπὸν», ὁρθῶς δὲ ἀπορρίπτει τὸν περὶ τριῶν-σταδίων-νόμον τοῦ Comte ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἀλληλουχίας καὶ τῆς ἱστορικῆς διαδοχῆς τούτων, δεχόμενος τὰ «στάδια» ταῦτα ὡς ἔκφρασις ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ Ἀνθρωπίνου πνεύματος πρὸς διαφόρους σκοποὺς κατατείνοντος, καί, ὡς ἐκ τούτου, Ἐπισημαστικῆς, Μετα-Φυσικῆ καὶ Θετικῆς Ἐπιστήμης ὑφίστανται παραλλήλως καὶ συγχρόνως πάντοτε καὶ καθ' ὅλην τὴν πορείαν τοῦ Ἀνθρωπίνου πνεύματος (*Philosophische Weltanschauung* (1968³), 72ἔξ.).

σκευαστικὸν» καὶ ἀντιστοιχεῖ εἰς «τὴν Παιδικὴν ἡλικίαν τῆς Ἀνθρωπότητος» (270.276)²⁶. Τὸ ἀνώριμον τοῦτο Πνευματικὸν στάδιον διήλθε διὰ τριῶν «φάσεων», ἦτοι: τοῦ Fetischismus, εἰς ὃν προέχουν καὶ συγχέονται «ἐνστικτικὸν καὶ φαντασία εἰς τὰς διατυπωμένας Ἀνθρωπίνας θεωρίας» (272), —τοῦτο δὲ «προσδιορίζεται, κατ' ἐξοχὴν, ἐκ τοῦ ὅτι θεωρεῖ ὅλα τὰ ἔξω σώματα, ὡς ἔχοντα ζωὴν ἀνάλογον πρὸς τὴν ἡμετέραν», ἐξ οὗ καὶ «ἡ λατρεία Οὐρανίων σωμάτων,... ἀνωτέρων Ζώων» (271) κ.λπ. «Τὴν δευτέραν φάσιν τοῦ πρώτου σταδίου διατρέχει ἡ περιόδος τῆς Πολυθεΐας, μὲ κύριον γνώρισμα «τὸ προβάδισμα τῆς ἐλευθέρως, θεωρητικῆς, φαντασίας τοῦ Θεολογικοῦ πνεύματος» ἔναντι τῶν Ἐνστικτικῶν. Κατ' αὐτὴν τὸ Ἀνθρώπινον πνεῦμα «ἀποδοσεμεύει τὴν ζωὴν ἐκ τῶν ὑλικῶν ἀντικειμένων καὶ ἀποδίδει αὐτὴν εἰς μυστηριώδη, φανταστικὰ καὶ ἄορατα ὄντα, τὰ ὁποῖα παρεμβαίνουν ἀδιακόπως εἰς τὰ τοῦ κόσμου καὶ συνιστοῦν τὴν ἄμεσον πηγὴν ὅλων τῶν ἐξωτερικῶν καὶ τῶν Ἀνθρωπίνων φαινομένων» (272). Τὴν δὲ τρίτην «φάσιν» τοῦ Α' σταδίου προσδιορίζει ἡ Μονοθεΐα. Κατ' αὐτὴν τὸ Ἀνθρώπινον πνεῦμα «περιορίζει τὴν προτέραν κυριαρχίαν τῆς Φαντασίας,... καὶ ἀναζητεῖ τὴν ὑπαρξίν ἀναγκαΐας τινὸς συνοχῆς ὅλων τῶν Φυσικῶν φαινομένων ὑπὸ ἀναλλοιώτους Νόμους» (272). «Ὅλοι δὲ αἱ Θεολογικαὶ αὐταὶ ἐρμηνεῖαι ἀπερρίφθησαν ὑπὸ τῶν Εὐρωπαϊῶν, κατὰ τοὺς Νεωτέρους χρόνους», ὡς ἀνώριμοι καὶ ἀνοίκιοι ἐξ ἐπόψεως ἐπιστημονικῆς (273).

β) Τὸ δευτέρον «στάδιον» προόδου πρὸς τελείωσιν τοῦ Ἀνθρωπίνου πνεύματος ὀρίζει ὁ Comte ὡς: «Μετα-Φυσικὸν ἢ Ἀφηρημένον», —εἶναι δὲ τοῦτο μία «διφορομένη κατάστασις» («Μεταξὺ-Φιλοσοφία»), ἔχον ροπὴν τινα «ἐκ τοῦ καθαρῶς Θεολογικοῦ πρὸς τὸ Θετικὸν στάδιον,... μὲ μεγαλυτέραν, ὅμως, προσέγγισιν πρὸς τὸ πρῶτον μᾶλλον ἢ τὸ τελευταῖον στάδιον» (276.277). «Τῷ ὄντι προσπαθεῖ ἡ Μετα-Φυσικὴ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ Θεολογία, νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ἐσωτερικὴν φύσιν, τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος πάντων τῶν ὄντων, καθὼς καὶ τὸν τρόπον γενέσεως τῶν φαινομένων», ἀντικαθιστῶσα, ὅμως, «τὰς ὑπερφυσικὰς δυνάμεις» τοῦ προσηγηθέντος «σταδίου» μὲ λογικὰς καὶ «προσωποποιημένας Ἀφαιρέσεις» (277), —«ἀκολουθοῦσα δὲ τὴν Μονοθεΐαν,... προσπαθεῖ νὰ ὑπαγάγει πάντα τὰ ὄντα ὑπὸ μίαν, γενικὴν Οὐσίαν, τὴν Φύσιν». Ὅμως ἡ ὑπ' αὐτῆς χρησιμοποιουμένη «μέθοδος» εἶναι ἀνεπαρκῆς καὶ μὴ-ἐπιστημονικὴ, διότι «ἐπιχειρηματολογεῖ, ἀντί

26. Auguste Comte, *Discours sur l' esprit Positif* (1844), ἐν: 19. Jahrhundert: Positivismus, Historismus, Hermeneutik, ἐκδ. ὑπὸ M. Riedel (Reclam: (9917(6)/1991). Αἱ ἐκ τοῦ ἔργου τούτου σελίδες παρατίθεται ἐντὸς τοῦ κεμένου.

νά παρατηρεῖ», ἔχουσα «καθαρώς Ἄρνητικὴν ροπήν» καὶ «παρακωλύουσα τὴν ἀνάπτυξιν Θετικῶν παραστάσεων». Ἔτσι καταντᾷ νά εἶναι ἡ Μετα-Φυσικὴ «μία ἀπονευρωμένη Θεο-Λογία», «ἐν εἶδος χρονίας ἀσθενείας», «ἐν στάδιον, κείμενον μεταξύ Παιδικῆς καὶ Ἀνδρικής ἡλικίας» (278.279), ἤτοι «Θεωρητικὴ Λογικὴ» καὶ «καθαρὰ Φαντασία», μὲ «ἀσαφῆ καὶ αὐθαίρετα» πορίσματα (281.282).

Τὸ τρίτον στάδιον ἐξελιξέως τοῦ Ἀνθρωπίνου πνεύματος ὀρίζει ὁ Comte ὡς «τὸ τελικὸν στάδιον τῆς Λογικῆς Θετικότητος», τοῦτο δὲ «περιορίζεται ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς γνησίας Παρατηρήσεως», χρησιμοποιεῖ, ὡς μέθοδον, «τὴν Λογικὴν ἢ Πειραματικὴν» καὶ ἀποσκοπεῖ εἰς «τὴν ἔμμεσον ἢ ἄμεσον συμφωνίαν πρὸς τὰ παρατηρούμενα φαινόμενα». «Ἐντὶ δὲ ἀναζητήσεως τῶν ἀπροσίτων Αἰτίων τῶν ὄντων, στρέφεται ἡ ἔρευνα πρὸς ἀνακάλυψιν τῶν Νόμων, δηλ. τῶν σταθερῶν ἐκείνων σχέσεων, ποὺ ὑφίστανται μεταξύ τῶν παρατηρουμένων φαινομένων,... ἀφοῦ ἀληθῶς ἠμποροῦμε νά γνωρίσομε μόνον τὰς ποικίλας ἀλληλουχίας, ποὺ προσδιορίζουν τὴν ροὴν αὐτῶν, χωρὶς ποτὲ καὶ νά δυνάμεθα νά ἐξιχνιάσομε τὸ μυστήριον γενέσεως αὐτῶν» (280-281). «Ἡ ἔρευνα τῶν Φαινομένων... εἶναι, λοιπόν, σχετικὴ,... περιοριζομένη ἐπὶ τῆς συστηματικῆς ἀξιολογήσεως τοῦ τί ἐστὶ, καὶ παραιτουμένη τῆς ἀναζητήσεως τῶν πρώτων ἀρχῶν καὶ τῶν ἐσχάτων ὀρισμῶν του» (282), «ἐνεκα τῆς κατ' ἀνάγκην ἀτελείας τῶν ποικίλων Θεωρητικῶν μας μέσων», διὸ καὶ «ὄλαι αἱ γνώσεις μας εἶναι, ἀναγκαίως, σχετικῆς φύσεως» (283).

Θεμελιώδη πεποιθήσιν τοῦ C. ἀποτελεῖ ἡ ἀποψις, ὅτι τὴν διαδικασίαν ἀλληλουχίας ὄντων, Φαινομένων καὶ Γεγονότων προσδιορίζει *αὐστηρὰ Νομοτέλεια*, οὐχὶ δὲ ἀπλῶς εἰς τὸν χρόνον τοῦ Φυσικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἀτομικοῦ καὶ τοῦ Κοινωνικοῦ, ἀποστολὴ δὲ τῆς Ἐπιστήμης εἶναι, ἀκριβῶς, ἡ ἀναζήτησις καὶ ἀνακάλυψις τῶν Νόμων τούτων. Ἔτσι δὲν ἀρκεῖται, ἀπλῶς, ἡ Ἐπιστῆμη εἰς τὴν παρατήρησιν, ἀλλ' ἀποσκοπεῖ «εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῶν σταθερῶν σχέσεων μεταξύ τῶν Φαινομένων», διὰ νά ἠμπορεῖ νά προβλέπει καὶ τὴν, περαιτέρω, ἐξέλιξιν αὐτῶν. Ἀναφέρει ὁ Comte: «Τὸ ἀληθές, Θετικόν, πνεῦμα κατατείνει, κυρίως, εἰς τὸ νά βλέπει, διὰ νά προ-βλέπει, ἤτοι: διὰ τῆς ἐρεῦνης τοῦ τί ἐστὶ, νά συνάγει, τί θὰ γίνῃ, ἀφοῦ διὰ σύνολον τὴν Πραγματικότητα ἰσχύει τὸ θεμελιώδες ἀξίωμα περὶ προσδιορισμοῦ τῆς δι' ἀναλλοιώτων Φυσικῶν νόμων» (286). Παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι «τὰ ἐπιστημονικὰ πορίσματα... δὲν φέρουν ἀπόλυτον χαρακτῆρα,... ἀποδίδουν, πιστῶς, τὸ πραγματικὸν τῶν φαινομένων,... χωρὶς, ὅμως, καὶ νά δυνάμεθα νά διαπιστώσομεν τὴν πραγματικὴν φύσιν οὔτε καὶ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν» (284-285). Ὁ C. ὀμιλεῖ, διαρκῶς, περὶ «κοινωνικῆς

προόδου», «ἐπιστημονικῆς προόδου», «πραγματικῶν γνώσεων» (283.284) κ.λπ.

Ὁ Comte ἀπορρίπτει τὴν Μετα-Φυσικὴν, διὰ τὸν λόγον ὅτι στρέφεται πρὸς τὸ ὄν καὶ παραθεωρεῖ τὸ γίνεσθαι, ἢ μάλλον: διότι ἀναζητεῖ ἀρχὰς «ἀπολύτου Σταθερότητος» (284) πρὸς ἐξήγησιν τοῦ κόσμου τῶν Φαινομένων, ἀλλ' αὐτὸ πράττει, ἀκριβῶς, καὶ ὁ ἴδιος: πιστεύει εἰς τὴν ὑπαρξίν «ἀναλλοιώτων Φυσικῶν νόμων», ποὺ διέπουν καὶ προσδιορίζουν σύνολον τὴν φυσικο-ιστορικὴν πραγματικότητα, διὸ καὶ, ἐφαρμοζὼν «τὸν συλλογισμὸν τῆς Ἀναλογίας,... κάμνει καθολικὴν ἐπέκτασιν τῶν νόμων τούτων», ὁμιλῶν περὶ «Κοινωνικῶν νόμων, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀναλλοιώτου τῶν φυσικῶν σχέσεων» (288), «περὶ γενικοῦ νόμου, προσδιορίζοντος τὴν βασικὴν κίνησιν τῆς Ἀνθρωπότητος» (284) κ.λπ., καὶ διὰ τῶν ὁποίων —Νόμων— θὰ ἠδύνατο νὰ γνωρίσει τις οὐχί, ἀπλῶς, τὴν Πραγματικότητα: τὸ τί ἐστίν, ἀλλὰ καὶ νὰ προ-βλέψει τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν αὐτοῦ. Ἄλλὰ τί ἄλλο ἠμπορεῖ νὰ εἶναι ἡ Μετα-Φυσικὴ, ἐὰν οὐχὶ τοῦτο αὐτό, ἦτοι ἡ ἐξήγησις τοῦ κόσμου τῶν Φαινομένων καὶ τοῦ γίνεσθαι ἐπὶ τῇ βάσει μίᾳς ἐπέκεινα, δηλ. μετα-φυσικῆς, «ἀναλλοιώτου» Ἰδέας, Ἀρχῆς, Νόμου κ.λπ., —ἐδῶ δὲ τῆς ἀρχῆς τῆς προόδου τῆς Πραγματικότητος πρὸς τὸ τελειότερον; —Μία τοιαύτη δὲ πεποίθησις ἀνάγεται εἰς τὸ πεδῖον τῆς πίστεως καὶ οὐχὶ τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἐπιστήμης, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Comte!

Ἄνάλογα πρὸςβεβύει καὶ ὁ φίλος καὶ ὁμόφρων τοῦ Comte, Ἄγγλος φιλόσοφος, John Stuart Mill, ὅστις εἶναι ὁπαδὸς τῆς Αἰτιοκρατίας τῆς κλασσικῆς Φυσικῆς, ἐπὶ τῆς ὁποίας καὶ οἰκοδομεῖ σύνολον τὴν φιλοσοφίαν του. Κατ' αὐτὸν διέπουν σύνολον τὴν Κοσμικὴν, φυσικο-ιστορικὴν, πραγματικότητα αὐστηροὶ καὶ ἀναλλοιώτοι «Νόμοι ἀλληλουχίας... Αἰτίου καὶ Αἰτιατοῦ» (304.316)²⁷, διὸ καὶ κάμνει λόγον περὶ «Νόμων τοῦ Πνεύματος,... Νόμων τῆς Κοινωνίας» (293), οἵτινες ἰσχύουν «διὰ τὰς Ἀνθρωπίνας δραστηριότητας, ὅπως καὶ διὰ τὰ ἄλλα φαινόμενα» (296). Οὗτος ἀπορρίπτει «τὴν ἐλευθερίαν τῆς Βουλῆσεως» (296), ὡς «μετα-φυσικὴν θεωρίαν» (297.298.299), καὶ πιστεύει ὅτι, ἐὰν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ γνωρίσομεν «ὅλα τὰ κίνητρα τοῦ Ἀτόμου, διὰ τῶν ὁποίων ἐνεργεῖ, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ προβλέψομεν καὶ ὅλας τὰς

27. John Stuart Mill, *A System of Logik...* (1843), (μετφρ. ὑπὸ J. Shiel εἰς Γερμανικὴν), ἐν: ἀνωτ. μν. ἐργ.: 19. Jahrhundert... (αἱ ἐξ αὐτοῦ σελίδες παρατίθενται ἐν τῷ κυρίως κειμένῳ).

ἐνεργείας αὐτοῦ, μὲ τὴν αὐτὴν βεβαιότητα, ποὺ προβλέπομεν ἐν Φυσικὸν συμβάν» (297).

Τὸν Νόμον περὶ «Αἰτίας καὶ Αἰτιατοῦ» (304) μεταφέρει καὶ ἐπὶ τοῦ Ἀνθρώπου, τὸν ὁποῖον ἐκλαμβάνει ὡς μίαν Μηχανὴν, λειτουργοῦσαν κατὰ πολυσύνθετον τρόπον. «Διὰ μὲν τοὺς Σωματικοὺς ἐρεθισμοὺς θὰ πρέπει νὰ ἀναζητεῖται ἡ αἰτία εἰς τὸ Νευρικὸν σύστημα», ἡ δὲ ἀσχολουμένη περὶ αὐτὸ ἐπιστήμη εἶναι ἡ Φυσιολογία (315). Ἄλλὰ καὶ «τῶν Πνευματικῶν φαινομένων οἱ Νόμοι εἶναι ἀνάλογοι οἱ μὲν πρὸς τοὺς Μηχανικοὺς, οἱ δὲ πρὸς τοὺς Χημικοὺς» (320). «Σκέψεις, Αἰσθήματα καὶ Δραστηριότητες τῶν Ἀνθρώπων» (307.311) ἀλληλοδιαδέχονται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν «Νόμων τοῦ Πνεύματος» (313), —τούτους «συνάγομεν δὲ ἀναδρομικῶς, ἦτοι ἐκ τῶν ἐνεργειῶν τῶν Ἀτόμων, διὰ τῶν ὁποίων ἀναγόμεθα εἰς τοὺς Μηχανισμοὺς τῆς γενέσεως αὐτῶν» (312). «Τοὺς Νόμους τούτους ἀλληλουχίας» ὄντων, Γεγονότων καὶ ψυχο-σωματικῶν Φαινομένων ἐρευνῶμεν καὶ ἀνακαλύπτουμεν «διὰ τῆς Παρατηρήσεως καὶ τοῦ Πειράματος» (316.317), ἔργον δὲ τῶν Ἐπιστημῶν εἶναι: «Ἡ ἀναγωγή τῶν Φαινομένων ἐπὶ Νόμων, περιεκτικῶν τοῦ συνόλου τῶν Αἰτίων αὐτῶν» (310). Ὑπὸ τοὺς ἀνωτέρω ὄρους, τόσον ἡ Ψυχολογία, ὅσον καὶ ἡ Κοινωνιολογία, ὡς αἱ ἀναζητοῦσαι τοὺς Μηχανισμοὺς «λειτουργίας» τοῦ ἀνθρωπίνου Ἐπιστήμαι ἐπὶ τοῦ ἀτομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ πεδίου, ἀνήκουν εἰς τὸ πεδίου τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν.

Τί γίνεται, ὅμως, ὅταν αὐτὴ ἡ Φυσικὴ, τὴν ὁποῖαν θεωρεῖ ὁ Mill ὡς «ἀκριβὴ ἐπιστήμη» (310), ἐσχετικοποίησε μέχρι καί, σχεδόν, κατήργησε τὴν Αἰτιοκρατίαν, ἥδη, δι' αὐτὴν τὴν Φυσικὴν πραγματικότητα; Ἀκούομεν ἓνα ἐκ τῶν πλέον διασήμων, Πυρηνικῶν, φυσικῶν τοῦ Αἰῶνος μας, τί ἀναφέρει: «Ἡ Quanten-Physik ἰσχυρίζεται, ὅτι ὑπάρχει γνησίᾳ Ἀπροσδιοριστία εἰς τὸ Φυσικὸν γίνεσθαι, ἦτοι περιθώρια ἐνδὸς οὐχὶ φυσικο-νομοτελικῶς προσδιοριζομένου Γίνεσθαι, τὸ ὁποῖον κατ' οὐδένα τρόπον δύναται νὰ προ-βλεφθεῖ... Τὸ Ἀπροσδιόριστον εἶναι, λοιπόν, ὁ κύριος παράγων τοῦ Φυσικοῦ γίνεσθαι... Τὸ Φυσικὸν γεγονός ἐκδηλοῦται εἰς ἓν πλήρωμα παραλλαγῶν, τὰς ὁποίας διακρίνει τὸ ἀπροσδιόριστον, μὴ-προβλεπόμενον, καὶ εἰς διαρκῶς νέας ἐκφάνσεις πραγματοποιούμενον» (153-155)²⁸. «Ἡ μοντέρνα Atom-Physik ἀπέρριψε τὸ ἀξίωμα περὶ ἀπολύτου Προσδιορισμοῦ, —εἰς τὸν Heisenberg δὲ ἀνήκει ἡ διατύπωσις: Ἡ Quanten-Physik κατέρριψε, τελεσιδίκως, τὸ ἀξίωμα τῆς Αἰτιότητος» (144.296). Ἡ ἀρχὴ

28. P. Jordan, *Der Naturwissenschaftler vor der religiösen Frage* (1972^b). Αἱ ἐν τῷ κειμένῳ σελίδες προέρχονται ἐκ τοῦ ἔργου τούτου.

δὲ αὕτη τοῦ Ἀπροσδιορίστου ἰσχύει, πολλῶ μᾶλλον, περὶ «τῶν ζώντων Ὄργανισμῶν, οἵτινες δὲν εἶναι Μηχαναὶ» (294), καί, κατ' ἐξοχήν, περὶ τοῦ Ἀνθρώπου: «περὶ ἀντικρούσεως τῆς Ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας τῆς Βουλῆσεως ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης τῆς Φυσικῆς οὐδεὶς λόγος δύναται νὰ γίνῃ» (326). Τὰ ἀθεϊστικά, ἰδεολογικά, συστήματα τῶν Νεωτέρων χρόνων μέχρι καὶ τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰ. ἐπεδίωξαν νὰ υποβιβάσουν τὴν Θρησκείαν εἰς τὸν χώρον τοῦ μυθικοῦ, μετα-φυσικοῦ, προ-ἐπιστημονικοῦ κ.λπ., καὶ προέβλεψαν τὴν προϊοῦσαν καὶ διὰ τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης παρακμῆν καὶ ἐξαφάνισιν αὐτῆς. Ὁ Θεός, ὅμως, δὲν ἀφήνεται νὰ καταπιεσθῆ καί, πολλῶ μᾶλλον, νὰ ἐκδιωχθῆ ἐκ τοῦ Κόσμου τοῦ ὑπὸ τῆς Ἀνθρωπίνης φιλαυτίας καὶ ἐγκληματικότητος, ἀλλ' ἐπανήλθε δριμύτερος κατὰ τὸν 20ὸν αἰ. καί, ἰδίως, κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίαις αὐτοῦ. Ἀλλὰ περὶ τούτων ὁ λόγος εἰς τὸ ἐπόμενονον κεφάλαιον.

(Συνεχίζεται)